

Model dostępnego parku przyrodniczego

część II

Zagadnienia techniczne

„Obszar chroniony, obszar dostępny”

Opracowanie zostało przygotowane przez Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych w latach 2021 – 2023 w ramach zrealizowanego projektu „Obszar chroniony, obszar dostępny”, który stanowił projekt pozakonkursowy, wdrożeniowy w ramach Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja Rozwój, Oś Priorytetowa IV Innowacje społeczne i współpraca ponadnarodowa, Działanie 4.3 Współpraca ponadnarodowa.

Numer projektu: POWR.04.03.00-00-0073/20

Kierownik projektu: Beata Michorowska

Eksperti biorący udział w projekcie: Krzysztof Czechowski, Wioletta Kacprzyk, Martyna Otłowska, Dorota Wójcik Magdalena Kocejko, Bogumił Kanik, Karolina Domańska, Marcin Piotrowski, Barbara Szykuła-Piec, Thomas Schaefer

Korekta polonistyczna: Aleksandra Okuljar

Okładka, rysunki i skład: Magdalena Rejmak

Wydanie I

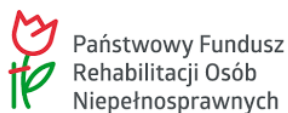
Model jest dostępny w wersji elektronicznej pod QR-kodem

Wydawca: Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób
Niepełnosprawnych

ISBN: 978-83-942149-8-2

Lider:

Partnerzy projektu:

Spis treści

Model dostępnego parku przyrodniczego	0
Słowniczek podstawowych pojęć i skrótów	4
Wprowadzenie	6
I. Łańcuch dostępności.....	7
II. Obszary dostępności parku przyrodniczego	10
II.1 Obszar organizacyjny.....	12
A. Zagadnienie 1.1. Organizacja dostępności i procedury	13
B. Zagadnienie 1.2. Podnoszenie kompetencji kadry parku przyrodniczego	16
C. Zagadnienie 1.3. Współpraca parków przyrodniczych z organizacjami pozarządowymi	17
D. Zagadnienie 1.4. Wolontariusze w parku przyrodniczym.....	19
II.2 Obszar architektoniczny	23
A. Zagadnienie 2.1. Szlak pieszy	24
B. Zagadnienie 2.2. Urządzenia obsługi ruchu turystycznego	41
C. Zagadnienie 2.3. Powierzchniowe obiekty rekreacyjno-wypoczynkowe	53
D. Zagadnienie 2.4. Obiekty budowlane na terenie parku przyrodniczego – ruch poziomy	60
E. Zagadnienie 2.5. Obiekty budowlane na terenie parku przyrodniczego – ruch pionowy.....	67
F. Zagadnienie 2.6. Toalety w budynkach.....	68
G. Zagadnienie 2.7. Pomieszczenia	71
II. 3 Obszar techniczny	76
A. Zagadnienie 3.1. Dostosowanie informacji turystycznej i stron internetowych ...	77
B. Zagadnienie 3.2. Oznakowanie obiektów terenowych i wewnątrz budynków.....	79
C. Zagadnienie 3.3. Mobilność na terenie parku przyrodniczego.....	88
D. Zagadnienie 3.4. Bezpieczeństwo	95
E. Zagadnienie 3.5. System ostrzegania o potencjalnym niebezpieczeństwie	97
F. Zagadnienie 3.6. Wybrane usługi: gastronomia i zakwaterowanie.....	97
II.4 Obszar edukacyjno-społeczny	99
A. Zagadnienie 4.1. Zwiedzanie.....	101
B. Zagadnienie 4.2. Wystawy i eksponaty.....	101

C. Zagadnienie 4.3. Zajęcia grupowe	104
D. Zagadnienie 4.4. Zajęcia terenowe	104
III. Instrukcja przeprowadzenia samooceny w zakresie dostępności parku przyrodniczego dla osób ze szczególnymi potrzebami	110
1. Przed audytem	110
2. Wybór miejsca i sposób realizacji audytu	110
3. Wybór dostępnej trasy turystycznej	111
4. Macierz barier i utrudnień	111
5. Dostępność dla wszystkich.....	112
6. Matryce diagnostyczne	112
7. Monitorowanie działalności.....	113
Zakończenie.....	114
Załącznik 1 Matryca diagnostyczna cz. I.....	116
Załącznik 2 Matryca diagnostyczna cz. II	116

Słowniczek podstawowych pojęć i skrótów

Ilekoć zastosowano w dokumencie dane pojęcie, należy je rozumieć jako:

Model – dokument o charakterze ogólnym prezentujący propozycje zasad dostosowywania obiektów terenowych i budowlanych, zarządzanych przez parki przyrodnicze, do potrzeb osób ze szczególnymi potrzebami, w tym osób z niepełnosprawnościami. Model składa się z trzech części (ogólnej i teoretycznej, technicznej oraz praktycznej).

Obszar – grupa różnych tematów wyodrębnionych w Modelu, które trzeba podjąć, aby zwiększyć dostępność parku przyrodniczego. Zostały one podzielone na cztery obszary: organizacyjny, architektoniczny (uwzględniający architekturę krajobrazu), techniczny i edukacyjno-społeczny. Obszary są podzielone na zagadnienia.

Zagadnienie – wyodrębniony w Modelu zestaw działań o zbliżonym charakterze. Celem tych działań jest zwiększenie dostępności parków przyrodniczych w jednym z czterech obszarów dostępności. Każdy obszar dostępności parków składa się z kilku zagadnień.

Obiekt rekreacyjno-wypoczynkowy¹ – miejsce, które służy do realizacji funkcji społecznych obszarów przyrodniczych. Może to być obiekt o charakterze liniowym, powierzchniowym lub punktowym. Zagospodarowanie tego miejsca polega na umieszczeniu urządzeń obsługi ruchu turystycznego, takich jak tablice, stoły i ławki, oraz zastosowaniu infrastruktury informacyjno-porządkowej, na przykład oznakowania szlaku turystycznego.

Urządzenie obsługi ruchu turystycznego – infrastruktura zlokalizowana na obszarach przyrodniczych. Ma na celu podniesienie komfortu i bezpieczeństwa wypoczynku turystów. Urządzeniami obsługi ruchu turystycznego są: bramy, wiaty, zadaszenia turystyczne, ławki, stoły, ławostoły, paleniska na ognisko, pojemniki na śmieci, toalety, obiekty widokowe itd.

Liniowy obiekt rekreacyjno-wypoczynkowy – obiekt, którego charakterystycznym parametrem jest długość. Do grupy tej zalicza się: szlaki turystyczne, ścieżki dydaktyczne i inne.

Szlak turystyczny – oznakowany (jednolitą infrastrukturą informacyjno-porządkową) liniowy obiekt rekreacyjno-wypoczynkowy, który umożliwia realizację różnego rodzaju wycieczek, takich jak wycieczki piesze, rowerowe, konne itp. Może być jednofunkcyjny, czyli przeznaczony dla określonej grupy turystów, na przykład pieszych, lub wielofunkcyjny, służący różnym grupom turystów, np. szlak pieszo-rowerowy. Wzdłuż szlaku turystycznego mogą znajdować się powierzchniowe i punktowe obiekty rekreacyjno-wypoczynkowe.

---

¹Ta i poniższe definicje pochodzą z zarządzenia nr 74 Dyrektora Generalnego Lasów Państwowych z dnia 18 października 2018 r. Dotyczą one wprowadzenia kategorii i definicji wybranych obiektów rekreacyjno-wypoczynkowych i edukacyjnych znajdujących się na terenach zarządzanych przez Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe. Autorką tych definicji jest pani Wioletta Kacprzyk. Zostały one zmodyfikowane na potrzeby niniejszego Modelu przez panią Wiolettę Kacprzyk.

Ścieżka dydaktyczna – liniowy obiekt rekreacyjno-wypoczynkowy, który został wytyczony i oznakowany. Jej głównym celem jest umożliwienie realizacji zajęć z zakresu edukacji przyrodniczej. Na ścieżce znajdują się urządzenia obsługi ruchu turystycznego, takie jak tablice informacyjne i edukacyjne. Można korzystać z niej w towarzystwie przewodnika lub samodzielnie zdobywać wiedzę i umiejętności.

Powierzchniowy obiekt rekreacyjno-wypoczynkowy – miejsce, które często towarzyszy liniowym obiektom rekreacyjnym i zwiększa atrakcyjności pobytu turystów na terenach przyrodniczych. Jego głównym parametrem jest powierzchnia. Przykładami powierzchniowych obiektów rekreacyjno-wypoczynkowych są miejsca odpoczynku i parkingi. Ważne jest, aby takie miejsce było położone w atrakcyjnych krajobrazowo, dobrze skomunikowanych i bezpiecznych dla turystów i przyrody miejscach. Może być wyposażone w ławki, stoły, wiaty i zadaszenia turystyczne. Każdy powierzchniowy obiekt rekreacyjno-wypoczynkowy powinien mieć również infrastrukturę informacyjno-porządkową, w tym regulamin.

Miejsce odpoczynku – ogólnodostępny powierzchniowy obiekt rekreacyjno-wypoczynkowy. Może być zlokalizowany przy szlakach turystycznych. Jest wyposażony w urządzenia obsługi ruchu turystycznego oraz infrastrukturę informacyjno-porządkową, przede wszystkim w regulamin.

Miejsce zbiórki do ewakuacji – ogólnodostępny obszar, oddalony od obiektów. Jest pozbawiony jakichkolwiek przedmiotów, które mogłyby zagrażać bezpieczeństwu osób ewakuowanych. W przypadku pożaru, należy się tam udać.

Parking – powierzchniowy obiekt rekreacyjno-wypoczynkowy (obiekt budowlany w rozumieniu przepisów prawa budowlanego), który ma stanowiska postojowe dla pojazdów. Część stanowisk przeznaczonych jest dla osób z niepełnosprawnościami. Na parkingu musi być również infrastruktura informacyjno-porządkowa z regulaminem. Dodatkowo mogą być urządzenia obsługi ruchu turystycznego.

Ilekoć zastosowano w dokumencie skrót, należy go rozumieć jako:

PP – park przyrodniczy, czyli park narodowy lub park krajobrazowy działający niezależnie lub wchodzący w skład zespołu parków krajobrazowych,

OzN – osoba z niepełnosprawnością, o szczególnych potrzebach wynikających z indywidualnych możliwości i/lub ograniczeń,

KPON – Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych,

PJM – polski język migowy,

ETR – tekst łatwy do czytania i zrozumienia (ang. *easy-to-read*),

NGO – organizacja pozarządowa (ang. *non-governmental organization*),

PFRON – Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych.

Wprowadzenie

Parki przyrodnicze (PP) mają na celu ochronę przyrody oraz racjonalne udostępnianie atrakcyjnych turystycznie i edukacyjnie terenów, miejsc i obiektów. Jednak udostępnianie to musi być zgodne z przepisami prawa, w tym przede wszystkim ustawą o ochronie przyrody. Musi uwzględniać również przepisy dotyczące odpowiedzialności karnej i cywilnej, a także potrzeby i ograniczenia osób z niepełnosprawnością (OzN) oraz ze szczególnymi potrzebami.

Cel Modelu – celem prezentowanego Modelu jest zapewnianie dostępności PP dla osób ze szczególnymi potrzebami oraz ukierunkowanie działań na systemowej poprawie dostępności dla tych osób.

Odbiorca bezpośredni Modelu – wszystkie PP, niezależnie od lokalizacji i typu krajobrazu (górski, wyżynny, nizinny), charakteru podłoża (suchy, podmokły) oraz jego zwięzłości (luźny, na przykład piaszczysty).

Odbiorca pośredni Modelu – osoby ze szczególnymi potrzebami, w tym osoby z niepełnosprawnościami (OzN). Należą do nich osoby z problemami narządu słuchu, wzroku, ruchu, niepełnosprawnością intelektualną i chorobami psychicznymi. Natomiast do osób ze szczególnymi potrzebami zalicza się również osoby starsze, kobiety w ciąży lub matki z małymi dziećmi. Muszą one pokonać różnego rodzaju bariery i utrudnienia oraz podejmować dodatkowe działania lub stosować dodatkowe środki, aby w pełni uczestniczyć w różnych sferach życia tak jak inni.

Idea Modelu – prezentowany Model ma charakter ramowy, czyli ogólny. Może być wykorzystywany przez PP w odniesieniu do istniejących i planowanych usług i infrastruktury służącej udostępnianiu. Dotyczy on nie tylko nowo projektowanych obiektów, ale również już istniejącej infrastruktury, którą można dostosować do potrzeb OzN podczas remontu, stosując racjonalne usprawnienia. Dokument prezentuje podstawowe zasady projektowania, które uwzględniają dostępność dla osób ze szczególnymi potrzebami, ale ich nie wyczerpuje.

Model służy wdrażaniu dostępności w obrębie PP o zróżnicowanym krajobrazie, na przykład górskim, wyżynnym czy nizinnym. Za każdym razem powinien być dostosowany do indywidualnej specyfiki, uwzględniając lokalne warunki, takie jak środowisko czy przepisy prawne.

Model obejmuje następujące obszary dostępności PP:

- organizacyjny,
- architektoniczny,
- techniczny,
- edukacyjno-społeczny.

Każdy obszar został podzielony na szczegółowe zagadnienia. W tych zagadnieniach określono działania, które należy podjąć w celu zwiększenia dostępności PP.

W przedstawionym Modelu dostępność rozumiana jest jako kompleksowy i stały proces. Wymaga ciągłej analizy oraz monitorowania potrzeb i efektów. Realizowane działania prowadzą do wdrażania rozwiązań skoncentrowanych na uniwersalnym projektowaniu i przyjęcia każdego turysty niezależnie od jego indywidualnych potrzeb.

Wdrażanie dostępności w PP może zostać zaprojektowane z uwzględnieniem jednego z dwóch poziomów:

- **poziom podstawowy** jest skoncentrowany wokół realizacji obowiązków wynikających z przepisów prawa²,
- **poziom ponadpodstawowy** (zaawansowany) uwzględnia wprowadzenie różnych rozwiązań zwiększających dostępność, które wykraczają poza obowiązujące ramy prawne. Często opiera się na dobrych praktykach oraz obejmuje innowacje, które znacznie podnoszą dostępność korzystania z PP przez osoby ze szczególnymi potrzebami.

Miarą sukcesu dostępności PP dla osób ze szczególnymi potrzebami będzie uwzględnienie dostępności we wszystkich jej obszarach i na jak najwyższym poziomie.

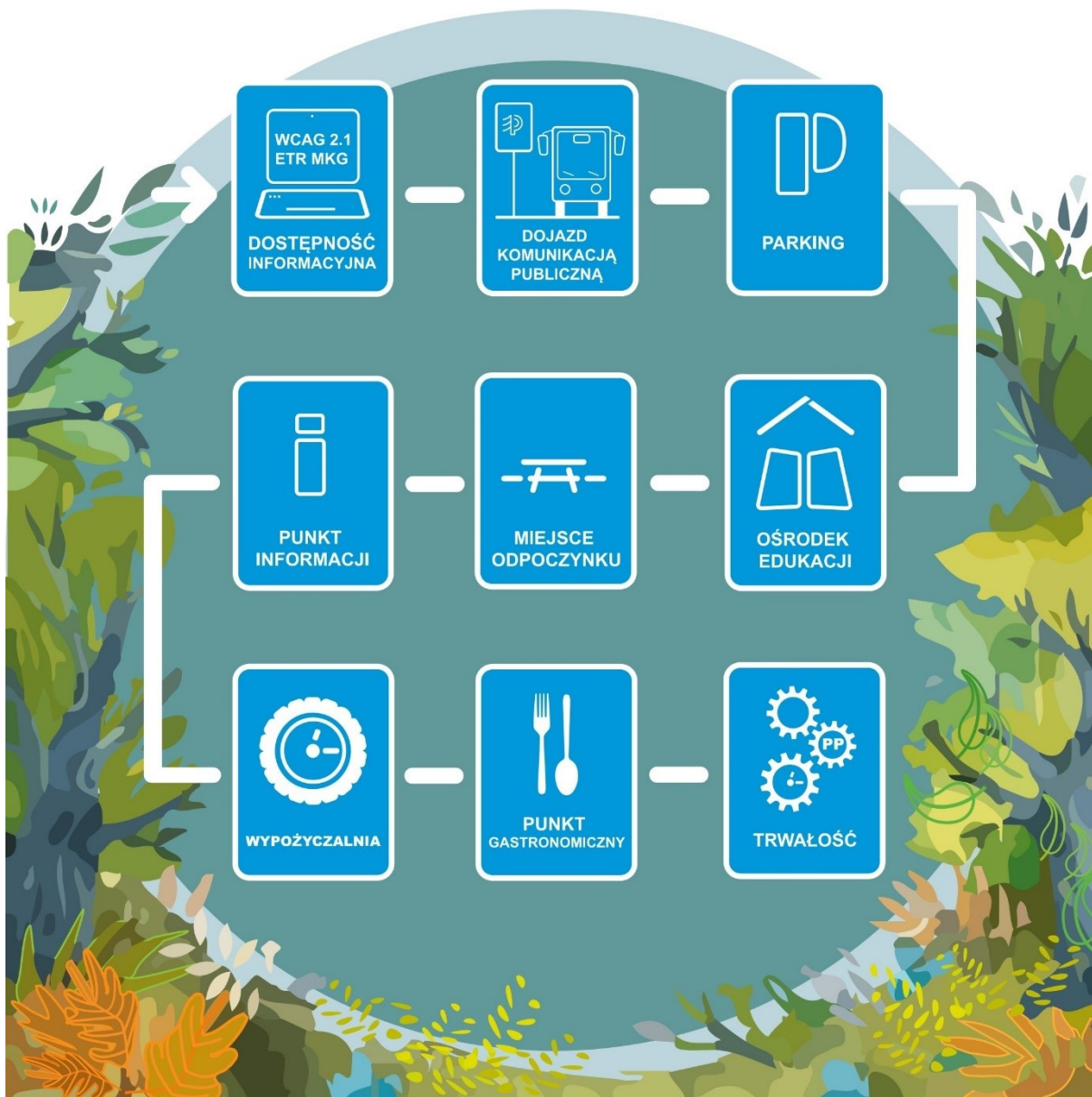
I. Łańcuch dostępności

Idea wdrażania dostępności w PP zakłada podejście systemowe. Oznacza to uwzględnienie wielu elementów związanych z turystyką. Jednym z ułatwień może być „łańcuch dostępności”. Pomaga on identyfikować wszystkie elementy składowe wpływające na pobyt turysty w parku³.

---

² Obowiązki wynikające z przepisów prawa zostały omówione w części pierwszej Modelu, pt. „Zagadnienia ogólne i teoretyczne” oraz w części drugiej pt. „Zagadnienia techniczne” w rozdziale - Obszary dostępności parku przyrodniczego.

³ Global Fund Nature i in. Samodzielne doświadczanie natury. Ku pozbawionym barier edukacyjnym ścieżkom przyrodniczym 2021, str.20, https://www.nature-without-barriers.eu/files/nature-without-barriers/educational-material/IO%202/Polish_Self-Determined%20nature%20experience.pdf; (dostęp: 21.09.2023).

Zapewnienie dostępności PP będzie możliwe tylko wtedy, kiedy obejmie wszystkie elementy łańcucha dostępności. W szczególności oznacza to wdrożenie następujących elementów:

- **Rzetelne i aktualne informacje** są zamieszczone na stronie internetowej parku oraz w broszurach i ulotkach. Istnieje także możliwość pobrania tych materiałów w wersji elektronicznej ze strony internetowej. Strona musi być zgodna z aktualnymi przepisami dotyczącymi dostępności cyfrowej⁴ i zawierać informacje dotyczące dostępności obiektów, programu zwiedzania, infrastruktury oraz usług specjalistycznych. Informacje na miejscu muszą być dostępne na nośnikach mobilnych, w alfabecie Braille'a oraz w ETR (tekst łatwy do czytania), aby pomóc

⁴ Na lipiec 2023 jest to ustawa z dnia 4 kwietnia 2019 r. o dostępności cyfrowej stron internetowych i aplikacji mobilnych podmiotów publicznych.

osobom z niepełnosprawnością intelektualną i innym osobom ze szczególnymi potrzebami, na przykład małym dzieciom⁵. Wykorzystanie mediów społecznościowych do promowania oferty parku oraz możliwość oceny po pobycie w nim są istotnymi aspektami informacyjnymi. Informacja zwrotna pozwala rozwijać ofertę parku i wprowadzać nowe pomysły. Powyższe ogniwo łańcucha ma swoje odzwierciedlenie w zagadnieniu 1.1. Modelu.

- **Dojazd i powrót** na teren parku (szczególnie w obrębie dróg publicznych) oraz do jego obiektów rekreacyjno-wypoczynkowych muszą być właściwie oznakowane zgodnie z przepisami dotyczącymi znaków drogowych (...)⁶. Ważne jest także, aby w samym parku istniało odpowiednie i aktualne oznakowanie, aby wskazać drogę zwiedzającym. Oznaczenie dostępnych środków transportu publicznego dojazdu do parku jest również istotne. Warto zapewnić właściwe oznakowanie dróg pożarowych oraz szybki i sprawny dojazd służb ratunkowych. Należy zadbać także o odpowiednie oznakowanie miejsc parkingowych przeznaczonych dla OzN. Wreszcie, istotny jest łatwy dostęp do budynków użyteczności publicznej oraz cennych obiektów przyrodniczych znajdujących się w obrębie parku⁷. Powyższe ogniwo łańcucha ma swoje odzwierciedlenie w zagadnieniach 2.3., 3.2. oraz 3.5. Modelu.
- **Infrastruktura** to obiekty rekreacyjno-wypoczynkowe wyposażone w dostępne urządzenia obsługi ruchu turystycznego. Obiekty są oznakowane i opisane, na przykład w informatorach PP. Istotne jest, aby OzN miały pełny fizyczny dostęp do infrastruktury. Dostęp ten powinien uwzględniać szybkie opuszczanie budynków w przypadku ewakuacji. Trasa ewakuacyjna musi być drożna i właściwie oznakowana. Niezbędne są też dostosowane sanitariaty. Powyższe ogniwo łańcucha ma swoje odzwierciedlenie w zagadnieniach 2.2. – 2.7., oraz 3.2., 3.4. Modelu
- **Szlaki turystyczne i ścieżki przyrodnicze** muszą być utrzymane w taki sposób, aby umożliwiały poruszanie się OzN. To oznacza eliminację jak największej liczby barier architektonicznych i terenowych. Ważne, aby turyści przed wizytą w PP mogli zapoznać się z informacją, które szlaki są w pełni dostępne i na jakim odcinku, a które mogą mieć ograniczenia z powodu zmian pogodowych. Wzdłuż trasy powinna znajdować się wystarczająca liczba miejsc do odpoczynku⁸. Powyższe ogniwo łańcucha ma swoje odzwierciedlenie w zagadnieniach 2.1. – 2.3. oraz 3.2. i 3.5. Modelu.

---

⁵ Ibidem, str. 20.

⁶ Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 3 lipca 2003 r. w sprawie szczegółowych warunków technicznych dla znaków i sygnałów drogowych oraz urządzeń bezpieczeństwa ruchu drogowego i warunków ich umieszczania na drogach (Dz. U. 2019 poz. 2311 z późn. zm.).

⁷ Global Found Nature i in. Samodzielne doświadczenie natury. Ku pozbawionym barier edukacyjnym ścieżkom przyrodniczym 2021, str. 21, https://www.nature-without-barriers.eu/files/nature-without-barriers/educational-material/10%20Polish_Self-Determined%20nature%20experience.pdf (dostęp: 21.09.2023).

⁸ Ibidem, str. 22.

- **Oferta edukacyjna** obejmuje różnego rodzaju ścieżki dydaktyczne, lekcje przyrodnicze i zielone szkoły na terenie PP. Powinna być dostępna zarówno fizycznie, jak i w przekazywanych treściach. Warto uwzględnić możliwości rozumienia przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Oferta ta obejmuje także asystenturę lub przewodnika znającego PJM, informacje edukacyjne w ETR, możliwość odczytania treści za pomocą nośników mobilnych i informacje na tablicach edukacyjnych. Powyższe ogniwo łańcucha ma swoje odzwierciedlenie w obszarze 4. Modelu.
- **Usługi dodatkowe** obejmują możliwość zwiedzania PP z użyciem (wypożyczonych) urządzeń i pojazdów ułatwiających poruszanie, pojazdu elektrycznego typu Melex, pętli indukcyjnej, specjalistycznej pomocy tłumacza na PJM, specjalistycznej pomocy przewodnika dla osób z niepełnosprawnością wzroku, możliwość wcześniejszej rezerwacji miejsc noclegowych dostosowanych do potrzeb OzN; możliwość korzystania z różnych rodzajów rowerów, takich jak rower trzykołowy, tandem, przystawka do wózka inwalidzkiego lub wózka terenowego 4x2 lub 4x4 z napędem elektrycznym, trójkołowy rower poziomy wspomagany elektrycznie, handbike ze wspomaganie elektrycznym; możliwość korzystania z nart skiturowych, nart biegowych, rakiet śnieżnych, nart trekkingowych. Powyższe ogniwo łańcucha ma swoje odzwierciedlenie w zagadnieniu 3.1. i 3.3. Modelu,
- **Otoczenie**, czyli wszystko, co znajduje się w pobliżu PP i z czego potencjalnie mogą korzystać turyści ze szczególnymi potrzebami. Park nie ma wpływu na to, czy obiekty turystyczne (np. miejsca noclegowe) są dostosowane do OzN. Jednak ma to znaczenie dla OzN, które chciałyby przyjechać na kilka dni. Czy będą miały gdzie się zatrzymać? To samo dotyczy restauracji i sklepów. PP jako element środowiska lokalnego może brać udział w poprawie dostępności w obiektach znajdujących się w jego otoczeniu, przekazując swoje rekomendacje. Powyższe ogniwo łańcucha ma swoje odzwierciedlenie w zagadnieniach 3.1., 3.3. i 3.6. Modelu.
- **Zapewnianie trwałości** to dbanie o rozwiązania, by służyły przez wiele lat. Konieczne są okresowe przeglądy techniczne i naprawy urządzeń oraz elementów wyposażenia. Trzeba zapewnić również materiały eksploatacyjne i realizację usług. Ważna jest także aktualizacja informacji na stronach internetowych i bieżące szkolenia dla pracowników. Powyższe ogniwo łańcucha ma swoje odzwierciedlenie w obszarze 1. Modelu.

II. Obszary dostępności parku przyrodniczego

Ustawa o dostępności⁹ określa minimalne wymagania służące zapewnieniu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami:

---

⁹ art. 6 Ustawy z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami (Dz.U. z 2022 r. poz. 2240)

- 1) w zakresie dostępności architektonicznej:
  - a) zapewnianie wolnych od barier poziomych i pionowych przestrzeni komunikacyjnych budynków,
  - b) instalację urządzeń lub zastosowanie środków technicznych i rozwiązań architektonicznych w budynku, które umożliwiają dostęp do wszystkich pomieszczeń, z wyłączeniem pomieszczeń technicznych,
  - c) zapewnianie informacji na temat rozkładu pomieszczeń w budynku, co najmniej w sposób wizualny i dotykowy lub głosowy,
  - d) zapewnianie wstępu do budynku osobie korzystającej z psa asystującego, o którym mowa w art. 2 pkt 11 Ustawy o Rehabilitacji (...)¹⁰,
  - e) zapewnianie osobom ze szczególnymi potrzebami możliwości ewakuacji lub ich uratowania w inny sposób,
- 2) w zakresie dostępności cyfrowej – wymagania określone w ustawie o dostępności cyfrowej (...)¹¹;
- 3) w zakresie dostępności informacyjno-komunikacyjnej:
  - a) obsługę z wykorzystaniem środków wspierających komunikowanie się, o których mowa w art. 3 pkt 5 Ustawy o języku migowym (...)¹² lub przez wykorzystanie zdalnego dostępu online do usługi tłumacza przez strony internetowe i aplikacje,
  - b) instalację urządzeń lub innych środków technicznych do obsługi osób słabosłyszących, w szczególności pętli indukcyjnych, systemów FM lub urządzeń opartych o inne technologie, których celem jest wspomaganie słyszenia,
  - c) zapewnianie na stronie internetowej danego podmiotu informacji o zakresie jego działalności – w postaci elektronicznego pliku zawierającego tekst odczytywalny maszynowo, nagrania treści w polskim języku migowym oraz informacji w tekście ETR,
  - d) zapewnianie, na wniosek osoby ze szczególnymi potrzebami, komunikacji z podmiotem publicznym w formie określonej w tym wniosku.

W oparciu o te wymagania i specyfikę funkcjonowania PP, wyodrębniono cztery obszary dostępności:

1. obszar organizacyjny,

---

¹⁰ Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami (Dz.U. z 2022 r. poz. 2240).

¹¹ Ustawa z dnia 4 kwietnia 2019 r. o dostępności cyfrowej stron internetowych i aplikacji mobilnych podmiotów publicznych (Dz. U. z 2023 r. poz. 1440); więcej informacji na stronie: <https://www.w3.org/Translations/WCAG21-pl/>, (dostęp: 21.09.2023).

¹² Ustawa z dnia 19 sierpnia 2011 r. o języku migowym i innych środkach komunikowania się (Dz. U. z 2023 r. poz. 20).

2. obszar architektoniczny,
3. obszar techniczny,
4. obszar edukacyjno-społeczny.

Zostały one scharakteryzowane w dalszej części opracowania. W każdym z obszarów wyodrębniono najistotniejsze zagadnienia.

Każde zagadnienie w Modelu ma odniesienie w macierzach diagnostycznych (załączniki do Modelu). Zagadnienia w macierzach są podzielone na dwa poziomy: podstawowy i ponadpodstawowy. To pomaga określić, na jakim poziomie się znajduje park w danym zagadnieniu. Poziom ponadpodstawowy został oznaczony gwiazdką:^[kw1]

Obszar architektoniczny i techniczny został opracowany na podstawie wytycznych Ośrodka Rozwojowo-Wdrożeniowego Lasów Państwowych w Bedoniu. W 2013 r. Ośrodek ten stworzył serię publikacji dotyczących dostępności lasów i obiektów budowlanych¹³. W 2022 r. na potrzeby tego Modelu publikacje zostały skorygowane i zaktualizowane przez ich autora.

II.1 Obszar organizacyjny

W Modelu podkreśla się dwa elementy niezbędne do pomyślnego wprowadzenia zmian w PP. Pierwszym z nich jest zaangażowanie całego personelu i dyrekcji PP w proces wdrażania dostępności. Drugim jest nadanie wysokiego priorytetu dla realizowanych zadań.

Obszar organizacyjny dotyczy standardów zarządzania PP oraz organizacji pracy w zakresie wsparcia osób ze szczególnymi potrzebami i ich opiekunów. Poniższa charakterystyka określa ramy, jakie powinien spełniać obszar organizacyjny dostępny dla osób o różnym poziomie sprawności. Szczegółowe informacje znajdują się w „Matrycy diagnostycznej cz. II”.

Obszar organizacyjny został podzielony na cztery zagadnienia:

- 1.1. Organizacja dostępności i procedury
- 1.2. Podnoszenie kompetencji kadry parku przyrodniczego
- 1.3. Współpraca z organizacjami pozarządowymi
- 1.4. Wolontariusze w parku przyrodniczym

---

¹³ Seria książek nosi tytuł „Turystyka w Lasach Państwowych”, a każdy tom dotyczy innego zagadnienia. Oficjalna strona internetowa Ośrodka Rozwojowo-Wdrożeniowego Lasów Państwowych w Bedoniu, <https://www.bedon.lasy.gov.pl/cos-wiecej-o-turystyce#.YVLFgLGzabj> oraz https://www.lasy.gov.pl/pl/pro/publikacje/copy_of_gospodarka-lesna/udostepnianie-lasu,

(dostęp: 21.09.2023).

A. Zagadnienie 1.1. Organizacja dostępności i procedury

Wdrażanie dostępności to proces, który zależy od wielu aspektów. Są one związane między innymi z wielkością instytucji, zakresem jej działania oraz specyficznymi warunkami terenowymi i lokalowymi. Organizacja dostępności wymaga ustalenia planu. Jego zakres powinien obejmować nie tylko likwidację barier architektonicznych i wprowadzenie rozwiązań zwiększających dostępność dla osób z różnymi rodzajami potrzeb. Konieczne są do tego zmiany na poziomie procedur. Wytyczne w zakresie kierunku i zakresu koniecznych zmian dotyczących dostosowania obiektów oraz infrastruktury określa ustawa o dostępności.

Wprowadzenie wytycznych zawartych w ustawie o dostępności można zrealizować, podejmując pięć poniższych działań:

1. Powołanie koordynatora ds. dostępności w PP¹⁴.
Koordynator powinien nadzorować wdrożenie Modelu zapewniania dostępności PP. Powinien brać udział we wdrożeniu Modelu i dbać o długookresowe utrzymanie dostępności na odpowiednim poziomie. Wymaga to analizy funkcjonowania każdej jednostki w obszarach, które reguluje prawo dotyczące dostępności oraz Model, który jest uzupełnieniem tego pierwszego. Zaleca się powołanie Zespołu ds. dostępności w parku, w skład którego powinny wchodzić osoby zaangażowane we wdrażanie i precyzyjne określanie dostępności we wszystkich czterech obszarach uwzględnionych w Modelu: organizacyjnym, architektonicznym, technicznym oraz edukacyjnym.
2. **Przeprowadzenie audytu** dostępności PP w fazie wstępnej projektu (z ang. *ex-ante*).
Działania powinny obejmować audyt dostępności:
  - strony internetowej i aplikacje mobilne PP pod kątem zgodności z aktualnymi standardami określonym w ustawie o dostępności cyfrowej ¹⁵,
  - obiektów liniowych np. szlaków turystycznych i ścieżek przyrodniczych, również pod kątem zmiennych warunków atmosferycznych,
  - obiektów kubaturowych np. zabudowań na terenie PP,
  - materiałów informacyjnych dla turystów: elektronicznych i drukowanych,
  - usług świadczonych na terenie PP (w tym również przez agentów),

---

¹⁴ Koordynator nie musi sam przeprowadzać audytów dostępności. Musi jednak rozumieć wnioski z audytu. Koordynator w każdej jednostce, w której zostanie wyznaczony, stanie się źródłem informacji o dostępności. To do niego trafiać będą wszystkie pytania dotyczące dostępności, od spraw prostych, jak dostępne dokumenty po sprawy bardziej złożone, jak choćby dostępność w realizowanych inwestycjach budowlanych. Nie znaczy to, że trzeba mieć kompetencje architekta czy planisty, ale że na przykład trzeba skonsultować daną kwestię (na przykład remont łazienki, budowę podjazdu, wymianę drzwi itp.) pod kątem spełniania kryteriów dostępności dla osób ze szczególnymi potrzebami. Koordynator może sam posiadać taką wiedzę, a jeśli nie, to powinien wiedzieć, z jakimi ekspertami lub organizacjami należy się skonsultować i powinien pośredniczyć w takich kontaktach. Więcej na: <https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/o-funduszach/fundusze-europejskie-bez-barier/dostepnosc-plus/koordynatorzy-dostepnosc/> (dostęp: 21.09.2023).

¹⁵ Więcej na: <https://www.gov.pl/web/cyfrizacja/baza-wiedzy-o-dostepnosc> (dostęp: 21.09.2023).

- dokumentacji dotyczącej bezpieczeństwa ppoż. pod kątem zapewnienia bezpieczeństwa osobom ze szczególnymi potrzebami,
- materiałów o charakterze informacyjnym dla turystów pod kątem dostępności i zrozumiałości tekstu.

Powyższe działania to proces, który wymaga środków i czasu. Jest zależny od celu określonego przez dany park w zakresie dostępności. Instrukcja przeprowadzenia samooceny w zakresie dostępności PP dla osób ze szczególnymi potrzebami znajduje się na końcu tej części Modelu.

3. **Przygotowanie planu wdrażania dostępności PP** na podstawie wyników przeprowadzonego audytu. Plan ten powinien zawierać dokładny harmonogram, uwzględniający rodzaj działań, budżet likwidacji barier i utrudnień oraz terminy wdrażania racjonalnych usprawnień.

Tworząc plan dostępności PP należy przeanalizować dostępność strony internetowej PP. Trzeba również zbadać wszystkie obiekty budowlane i terenowe, w tym obiekty rekreacyjno-wypoczynkowe znajdujące się w ich obrębie. Analiza powinna objąć także urządzenia obsługi ruchu turystycznego, paraturystyczne¹⁶ oraz infrastrukturę związaną z obsługą turystyczną. Ze względu na szeroki zakres prac, warto rozważyć współpracę z jedną lub większą liczbą organizacji pozarządowych (NGO). Mogą one pomóc w przeprowadzeniu audytu dostępności. Do tego celu można wykorzystać matryce diagnostyczne (załączniki do Modelu) lub listy kontrolne, które są dostępne na stronie Serwisu RP gov.pl¹⁷.

Część nr 3 Modelu pt. „Zagadnienia praktyczne” zawiera opis polskich i zagranicznych dobrych praktyk. Mogą być one drogowskazem lub inspiracją we wdrażaniu dostępności.

Sukces planu dostępności zależy od sprawnego i trwałego funkcjonowania wdrożonych rozwiązań. Te rozwiązania mają zaspokajać potrzeby szerokiej grupy osób ze szczególnymi potrzebami.

---

¹⁶ Do urządzeń paraturystycznych zaliczamy między innymi sieci handlu detalicznego z towarami spożywczymi i przemysłowymi, promy żeglugi pasażerskiej, urządzenia pocztowe i komunikacyjne, instytucje kultury oraz ochrony zdrowia. Ich liczba i struktura są ściśle związana ze stopniem zurbanizowania. Podstawowe znaczenie bazy paraturystycznej polega na tworzeniu przede wszystkim kompleksowej oferty usługowej. Rozwój turystyki będzie miał znaczący wpływ na rozwój gospodarczy obszaru (miejscowości).

¹⁷ Listy kontrolne są dostępne na stronach internetowych: <https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/o-funduszach/fundusze-europejskie-bez-barier/dostepnosc-plus/certyfikacja-dostepnosci/inne-dokumenty/> (dostęp: 21.09.2023) oraz

<https://www.gov.pl/web/dostepnosc-cyfrowa/jak-zbadac-czy-strona-www-jest-dostepna-cyfrowo> (dostęp: 21.09.2023).

4. Realizacja planu wdrożenia dostępności w podstawowym zakresie wymaga:
  - a. Opracowania deklaracji dostępności¹⁸. Od 23.09.2020 r. taka deklaracja jest obowiązkowa dla każdej strony internetowej, a od 23.06.2021 r. dla każdej aplikacji mobilnej, która należy do podmiotu publicznego. Obowiązek ten wynika z ustawy o dostępności cyfrowej. Deklaracja opisuje stan dostępności stron lub aplikacji. Nawet jeśli strona internetowa jest niedostępna, to musi mieć w pełni dostępną deklarację, która opisuje ten stan¹⁹.
  - b. Zapewnienia bezpłatnego²⁰ dostępu do tłumacza języka migowego on-line²¹.

Informacja o dostępie w danym podmiocie publicznym do tłumacza powinna być zamieszczona w deklaracji dostępności na stronie internetowej. Jest to obowiązek wynikający z ustawy o dostępności cyfrowej²². Osoba niepełnosprawna ma prawo do:

- i. pośrednictwa tłumacza polskiego języka migowego (PJM),
- ii. pośrednictwa tłumacza systemu językowo-migowego (SJM),
- iii. pośrednictwa tłumacza-przewodnika systemu komunikowania się osób głuchoniewidomych (SKOGN).

Rejestry tłumaczy PJM, SJM i SKOGN są prowadzone przez Urzędy Wojewódzkie. Wpis do rejestru jest dokonywany na wniosek tłumacza przez wojewodę.

---

¹⁸ Deklaracja dostępności to opis dostępności podmiotu publicznego dla OzN. Informuje ona osoby o rozwiązaniach, ale też problemach, jakie napotkają na: stronie internetowej, w aplikacji mobilnej oraz obiektach kubaturowych i terenowych danego podmiotu publicznego.

¹⁹ Warunki techniczne publikacji oraz struktura dokumentu elektronicznego „Deklaracji Dostępności” <https://mc.bip.gov.pl/objasnienia-prawne/warunki-techniczne-publickacji-oraz-struktura-dokumentu-elektronicznego-deklaracji-dostepnosci.html> (dostęp: 21.09.2023).

²⁰ Zapewnianie tłumacza języka migowego jest dla osoby będącej osobą niepełnosprawną w rozumieniu ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych (Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 lutego 2021 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych Dz.U. z 2023 r. poz. 100 z późn. zm.) bezpłatne, a koszt ponosi instytucja sektora finansów publicznych. Warunkiem jest zgłoszenie potrzeby co najmniej 3 dni robocze wcześniej (prócz sytuacji nagłych). Koszt wynagrodzenia tłumacza jest opisany w ustawie o języku migowym i wynosi za godzinę pracy nie więcej niż „2% przeciętnego wynagrodzenia w poprzednim kwartale” ogłoszonego w Monitorze Polskim. Aby możliwe było zgłoszenie, PP powinny umożliwić OzN przesłanie wiadomości SMS lub MMS na wskazany na stronie internetowej numer telefonu komórkowego.

²¹ Każda osoba głucha ma prawo do tłumacza języka migowego, zarówno w instytucji państwowej jak i samorządowej. Ustawa o języku migowym (ustawa z 19 sierpnia 2011 r. o języku migowym i innych środkach komunikowania się (Dz.U. z 2023 r. poz. 20)) stanowi, że osoba głucha ma prawo do „swobodnego korzystania z wybranej formy komunikowania się”. Zgodnie z ustawą, do umożliwienia kontaktu z pomocą tłumacza języka migowego zobowiązane są: organy administracji publicznej, jednostki systemu, podmioty lecznicze oraz jednostki Policji, Państwowej Straży Pożarnej i strażę gminne, jak również jednostki ochotnicze działające w tych obszarach. Jednocześnie ustawa o dostępności (ustawa z 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami) rozszerza katalog podmiotów, które muszą zapewnić tłumacza języka migowego o wszystkie instytucje sektora finansów publicznych.

²² Ustawa z 4 kwietnia 2019 r. o dostępności cyfrowej stron internetowych i aplikacji mobilnych podmiotów publicznych (Dz.U. z 2023 r. poz. 1440).

5. **Przeprowadzenie audytu dostępności PP w fazie końcowej projektu** (ang. *ex-post*). Audyt powinien być przeprowadzony na każdym etapie planu wdrażania dostępności (nie tylko po jego zakończeniu). Audyt powinien mieć charakter społeczny i obejmować współpracę z NGO, działającymi na rzecz OzN. Współpraca ta jest rekomendowana na etapie wdrożeniowym, jednak audyt *ex-post* służy weryfikacji zastosowanych rozwiązań pod kątem ich użyteczności publicznej.

B. Zagadnienie 1.2. Podnoszenie kompetencji kadry parku przyrodniczego

Za wdrażanie zmian odpowiedzialni są koordynatorzy dostępności PP oraz inne osoby w zespole ds. dostępności. Wszyscy pracownicy powinni posiadać odpowiednie predyspozycje i zainteresowania, aby zapewnić prawidłowe zrozumienie idei dostępności, pilotować wdrożenie i nadzorować jego realizację. Ważne jest, aby były to osoby otwarte na potrzeby innych i nie dyskryminowały ich ze względu na szczególne potrzeby. Ich naturalne kompetencje powinny być podnoszone poprzez odpowiednio dobrane szkolenia lub cykle realizowane systematycznie zgodnie z potrzebami pracownika i PP.

Istotą procesu szkoleniowego jest podniesienie świadomości i umiejętności w zakresie funkcjonowania osób ze szczególnymi potrzebami. Dotyczy to również możliwości wsparcia technicznego w dostępie do terenów i informacji o obszarach przyrodniczo cennych.

Szkolenia mogą być:

- ogólne i specjalistyczne (np. wsparcie osób ze szczególnymi potrzebami),
- miękkie (zagadnienia społeczne, np. obsługa i komunikacja z turystami) i twarde (techniczne).

Liczba godzin i zakres merytoryczny szkoleń są sprawą indywidualną i zależą od potrzeb pracowników i samego PP. Zaleca się, aby przynajmniej dwie osoby miały kompetencje w danym zakresie. Dzięki temu będą mogły zastąpić się w wykonywaniu obowiązków służbowych w razie potrzeby.

Dobór właściwych podmiotów prowadzących szkolenie jest kluczowy dla całego przedsięwzięcia. Dotyczy to szczególnie szkoleń specjalistycznych.

Poniżej przedstawiamy propozycję zakresu szkoleń:

- Podstawowa wiedza z zakresu niedyskryminacji i praw OzN oparta między innymi na KPON, ustawie o dostępności oraz innych aktach prawnych z tym związanych.
- Specyfika grup osób ze szczególnymi potrzebami w kontekście barier i potrzeb związanych z uczestnictwem w turystyce.
- *Savoir-vivre* w kontaktach z osobami ze szczególnymi potrzebami.
- Racjonalne usprawnienia i wykorzystanie nowych technologii wspierających dostępność przestrzeni, produktów i usług dla osób ze szczególnymi potrzebami.

- Doskonalenie podstawowych umiejętności asystenckich w zależności od typu osób ze szczególnymi potrzebami.
- Asystentura osób niewidomych, osób poruszających się na wózku, w tym na specjalnych wózkach terenowych wspomaganych elektrycznie.
- Obsługa urządzeń ułatwiających mobilność, na przykład skuterów inwalidzkich, przystawek elektrycznych do wózków inwalidzkich, rowerów wspomaganych elektrycznie i elektrycznych pojazdów terenowych dla OzN.
- Podstawy komunikacji bezpośredniej i pośredniej z osobami ze szczególnymi potrzebami.
- Administrowanie stronami internetowymi i aplikacjami mobilnymi w zakresie dostępności treści (zgodnie z ustawą o dostępności cyfrowej). Dobre praktyki w zakresie przygotowania jasnych i czytelnych komunikatów informacyjnych i edukacyjnych.
- Język migowy (kurs podstawowy lub zaawansowany) – szkolić należy szczególnie kadrę bezpośrednio obsługującą turystów oraz przewodników turystycznych pracujących na terenie parku.
- Techniki bezpiecznej jazdy i szybkiej ewakuacji OzN w razie awarii pojazdów np. na szlaku turystycznym.
- Bezpieczeństwo OzN w sytuacjach kryzysowych, w tym ewakuacja.
- Zasady udzielania pierwszej pomocy, w tym z wykorzystaniem defibrylatora.
- Prowadzenia grup osób z niepełnosprawnością wzroku na nartach biegowych lub skiturowych.
- Zarządzanie procesami oraz zarządzanie przez wartości.

Wartością dodaną w zakresie szkoleń personelu PP byłoby połączenie ich z praktyką, na przykład w zakresie bezpośredniego kontaktu z osobami ze szczególnymi potrzebami. Ciekawą formą szkoleń, które podniosą kwalifikacje i kompetencje pracowników PP, mogą być wycieczki organizowane dla OzN we współpracy z NGO. To świetna okazja do nabycia cennych doświadczeń, nawiązania relacji, szansa poznania potrzeb OzN oraz możliwość pozyskania nowych wolontariuszy do parku.

C. Zagadnienie 1.3. Współpraca parków przyrodniczych z organizacjami pozarządowymi

NGO w coraz szerszym zakresie stają się kompetentnym partnerem dla instytucji publicznych w realizacji ich zadań. Skupiają ludzi z dużą wiedzą i doświadczeniem. Tworzą możliwość twórczej i pożytecznej działalności na rzecz społeczeństwa. Współpraca NGO z PP pozwala na

lepszą realizację wspólnego celu, jakim jest poprawa jakości usług dla turystów, zwłaszcza w zakresie dostępności. Instytucje publiczne mogą i powinny zatem współpracować z NGO²³.

Warto, aby PP nawiązały partnerską współpracę z NGO i innymi partnerami społecznymi, którzy mają wiedzę i doświadczenie pracy z osobami ze szczególnymi potrzebami. Ta współpraca może przybierać różne formy²⁴:

- Wymiana informacji o planowanych kierunkach działania organów administracji publicznej i organizacji.
- Konsultacje z NGO projektów dokumentów w dziedzinach dotyczących działalności statutowej tych organizacji.
- Konsultowanie z Centralnym Ośrodkiem Turystyki Górskiej PTTK (COTG) sposobów oznakowania szlaków.
- Tworzenie wspólnych zespołów doradczych i inicjatywnych, które składają się z przedstawicieli sektora pozarządowego i administracji publicznej.

Należy jednak zwrócić uwagę, że poza przykładami w ustawie o wolontariacie istnieje wiele innych możliwości współpracy administracji publicznej z NGO. Są to między innymi:

- Wspieranie akcji promującej przekazywanie 1,5% podatku dochodowego od osób fizycznych organizacjom pożytku publicznego (OPP).
- Organizacja wspólnych konferencji i seminariów.
- Wspólne rozpoznawanie potrzeb OzN i planowanie działań służących zaspokojeniu tych potrzeb.
- Wspólne organizowanie oferty turystycznej.
- Wstępny audyt dostępności przeprowadzany przez organizacje zajmujące się OzN.
- Prowadzenie wypożyczalni sprzętu turystycznego przez NGO w partnerstwie z PP albo samodzielnie.
- Partnerstwo PP z NGO przy tworzeniu spółdzielni socjalnej.
- Wzajemne wykorzystywanie wiedzy profesjonalistów pracujących w administracji publicznej i organizacjach w zakresie rozwiązań dot. dostępności.
- Udostępnianie wykazu NGO na stronach internetowych PP.
- Inicjowanie lub organizowanie szkoleń podnoszących jakość pracy w PP w odniesieniu do osób ze szczególnymi potrzebami.

---

²³ Jest to zgodne z zapisaną w Konstytucji RP zasadą subsydiarności (zwanej inaczej zasadą pomocniczości). Zasada ta mówi, że każdy szczebel władzy powinien realizować tylko te zadania, które nie mogą być skutecznie realizowane przez szczebel niższy. Właśnie z zasady subsydiarności wynika domniemanie, że jeśli jakieś problemy mogą być rozwiązane przez określoną grupę obywateli, na przykład NGO, to należy im powierzyć ich rozwiązanie.

²⁴ W ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Art. 5. Ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie) (Dz. U z 2023 r. poz. 571) wymieniono tylko kilka, nie zamykając ich katalogu i dając organom administracji publicznej możliwość ich rozszerzania.

- Organizowanie szkoleń i akcji profilaktycznych promujących bezpieczeństwo w PP wspólnie z TOPR, GOPR, WOPR, MOPR, OSP, PCK, ZHP, ZHR i innymi podmiotami.
- Popularyzacja działalności NGO na stronach internetowych PP.

W zakresie działań związanych ze zwiększaniem dostępności, ważna jest współpraca z NGO specjalizującymi się w pracy z OzN. W szczególności chodzi o przeprowadzanie audytów dostępności, wypracowywanie konkretnych rozwiązań technicznych zwiększających dostępność obiektów²⁵ oraz organizowanie szkoleń dla pracowników.

D. Zagadnienie 1.4. Wolontariusze w parku przyrodniczym

Aktywny wolontariat w parkach funkcjonuje od wielu lat²⁶ i przynosi korzyści zarówno parkom, jak i wolontariuszom. Wolontariusze mogą być doskonałym wsparciem dla PP w zakresie zwiększania ich dostępności w wielu sytuacjach, na przykład podczas:

- jazdy na rowerze typu tandem,
- poruszania się wózkami inwalidzkimi na terenie obiektów kubaturowych i terenowych,
- wędrowki po obiektach terenowych osób z niepełnosprawnością wzrokową,
- wycieczek pojazdami elektrycznymi przeznaczonymi dla OzN.

Wolontariat tworzy przyjazną atmosferę. Jest to widoczne zwłaszcza w trakcie dłuższych wycieczek. Towarzystwo wolontariuszy, którzy angażują się w działalność na rzecz OzN z potrzeby serca, wpływa na wszystkich. Między uczestnikami takich spotkań powstaje wyjątkowa więź.

Wolontariat zawsze kojarzony jest wyłącznie z bezpłatną pomocą. Parki mogą natomiast oferować odpłatną usługę asysty. Usługa taka może być dostępna zarówno dla osób indywidualnych, jak i grup zorganizowanych (na podobnej zasadzie jak usługa przewodnika). Im dostępność parku z przyczyn naturalnych (np. przyrodniczych) jest mocniej ograniczona, tym płatna oferta jest bardziej uzasadniona. Czasami likwidacja barier jest niemożliwa lub zbyt kosztowna. W takich sytuacjach usługa asystentów pozwala na pokonanie barier

---

²⁵ W dłuższej perspektywie czasowej konieczna jest modernizacja obiektów turystycznych znajdujących się na terenie PP. Schroniska górskie bardzo często są celem wycieczek. Budowane zazwyczaj na początku XX wieku są niedostosowane, tworzą ogromną barierę, zwłaszcza dla osób z niepełnosprawnością ruchową. W tym celu konieczna jest współpraca z NGO i wspólne działania z właścicielami obiektów turystycznych oraz wspólne starania o środki celowe na odpowiednią modernizację obiektów, zwiększającą dostępność. Jest to proces długotrwały, ale niezbędny. Współpraca w tym zakresie, a przede wszystkim sygnalizowanie powyższych trudności i potrzeb samorządom wszystkich szczebli na pewno przyspieszy możliwość rozwiązania tego problemu.

²⁶ Dla przykładu Program „Wolontariat dla Tatr” działa w Tatrzańskim PN od 2007 roku. Wzięło w nim udział już blisko 4 000 osób z całej Polski, a także z zagranicy. Uczestniczący w akcji „Wolontariat dla Tatr” mają swój wkład w ochronę przyrody Tatr, rozwijają przyrodnicze zainteresowania, zdobywają doświadczenie, które przyda się na studiach czy w pracy oraz aktywnie spędzają czas w górach, poznając ciekawych ludzi o podobnych zainteresowaniach.

osobom, które potrzebują do tego pomocy. Są to na przykład osoby z niepełnosprawnością wzrokową, poruszające się na wózkach, z niepełnosprawnością intelektualną lub sprzężoną.

Wolontariusz również zyskuje wiele korzyści na współpracy z PP:

- zdobywa wiedzę i doświadczenie,
- bierze czynny udział w ochronie przyrody,
- doświadcza przyrody parku,
- podnosi swoje kompetencje przez udział w szkoleniach,
- współtworzy instytucję parku np. przez udział w imprezach organizowanych na terenie PP,
- kreuje wizerunek parku nie tylko poprzez postawę, ale i określony uniform przyjęty jako obowiązujący na terenie danego PP,
- dodatkowo na czas trwania umowy: jest objęty ubezpieczeniem, ma zapewnione darmowe zakwaterowanie, jest zwolniony z opłat za bilety wstępu.

Wolontariat na terenie obiektów kulturalnych i terenowych musi być formalnie uregulowany:

- Przed przystąpieniem do współpracy strony muszą zawrzeć stosowne porozumienie o charakterze umowy cywilnoprawnej. Powinno ono określać m.in.: warunki, przedmiot i zakres współpracy oraz precyzyjny czas jej trwania. Wolontariat krótszy niż 30 dni może być realizowany na podstawie ustnego porozumienia. Wolontariat trwający dłużej niż 30 dni wymaga natomiast formy pisemnej²⁷. Trzeba jednak pamiętać, aby unikać porozumień podpisywanych na czas nieokreślony.
- Ustawa o wolontariacie nakłada na organizację obowiązek zapewnienia wolontariuszom ubezpieczenia NNW (następstw nieszczęśliwych wypadków)²⁸.
  - Jeżeli czas współpracy jest krótszy niż 30 dni kalendarzowych, to korzystający (czyli PP) musi wykupić ubezpieczenie w dowolnej firmie ubezpieczeniowej. Nie ma znaczenia, czy wolontariusz jest już ubezpieczony przez szkołę czy też nie. Ubezpieczenie może być wykupione na określoną liczbę dni realizacji wolontariatu, jeśli znamy datę rozpoczęcia i zakończenia tego okresu. Jeżeli

---

²⁷ Obowiązkiem wynikającym z Ustawy o Wolontariacie jest zawarcie umowy (porozumienia) pomiędzy korzystającym i wolontariuszem. Jest to kontrakt, który reguluje zobowiązania obydwu stron. Porozumienie może być pisemne lub ustne, w zależności od czasu współpracy:

- Jeśli okres współpracy wynosi do 30 dni – umowa może mieć formę ustną.
- Przy okresie współpracy powyżej 30 dni – umowa obligatoryjnie musi mieć charakter pisemny.

Porozumienie, które zawieramy z wolontariuszem musi mieć formę pisemną także wtedy, gdy wolontariusz zażąda sporządzenia pisemnej umowy (art. 44 ust. 2 i 4) (Dz. U. z 2023 r. poz. 571).

²⁸ Art. 46 Ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz. U. z 2023 r. poz. 571).

nie znamy dokładnego wymiaru czasu realizacji wolontariatu, należy wykupić ubezpieczenie na pełne 30 dni.

- Jeśli czas współpracy jest dłuższy niż 30 dni, państwo polskie gwarantuje ubezpieczenie NNW zgodnie z tzw. małą ustawą wypadkową²⁹. W takiej sytuacji konieczne jest podpisanie porozumienia o współpracy (umowy wolontarystycznej), która jest rodzajem polisy ubezpieczeniowej³⁰. Jeśli wolontariusz dozna urazu lub zginie, otrzyma rentę, jednorazowe odszkodowanie lub świadczenie zdrowotne na leczenie.
- Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie nie zawiera postanowień dotyczących ubezpieczenia wolontariuszy od odpowiedzialności cywilnej. Zgodnie z Kodeksem Cywilnym wolontariusz może odpowiadać za niewykonanie lub nienależyte wykonanie zobowiązań wynikających z porozumienia o wolontariacie oraz za czyny niedozwolone. Jeśli wolontariuszowi powierzono opiekę nad innymi osobami lub ich mieniem, warto rozważyć zakup ubezpieczenia OC, które chroni przed potencjalnymi szkodami wynikającymi z jego działań lub zaniechań. Ubezpieczenie to może być wykupione zarówno przez samego wolontariusza, jak i przez instytucję organizującą wolontariat pracowniczy (PP).
- Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie umożliwia wolontariuszom skorzystanie z ubezpieczenia zdrowotnego, które jest utożsamiane ze składką odprowadzaną do NFZ. Decyzja o ubezpieczeniu zależy od ustaleń między wolontariuszem a korzystającym (PP). Jeśli jednak PP zdecyduje się ubezpieczyć wolontariusza, ten nie może być objęty takim ubezpieczeniem z innych źródeł. Ponadto, zgodnie z artykułem 68 ustawy o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych, to korzystający, czyli w tym przypadku PP, musi zgłosić wolontariusza do ubezpieczenia.
- Korzystający (PP) i wolontariusze nie płacą składek na ubezpieczenia społeczne (emerytalne, rentowe, wypadkowe, chorobowe), ponieważ wolontariat nie jest świadczeniem pracy, a jedynie świadczeniem odpowiadającym świadczeniu pracy.
- PP korzystający z pomocy wolontariusza powinien omówić z nim zasady bezpieczeństwa i higieny podczas wykonywania zadań. Często uważa się, że musi on również zapewnić wolontariuszowi szkolenie z zakresu BHP. Jednak według ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, wolontariusz nie jest zobowiązany do takiego szkolenia, ponieważ nie jest pracownikiem. Niemniej jednak, jeśli istnieje możliwość zapewnienia mu takiego szkolenia, będzie to korzystne zarówno dla wolontariusza, jak i dla organizacji.

---

²⁹ Ustawa z dnia 30 października 2002 r. o zaopatrzeniu w tytułu wypadków lub chorób zawodowych powstałych w szczególnych okolicznościach (Dz. U. z 2020 r. poz. 984).

³⁰ Poradnik NGO. Obowiązki wobec wolontariuszy <https://poradnik.ngo.pl/obowiazki-ngo-wobec-wolontariuszy>, (dostęp: 21.09.2023).

- Powierając wolontariuszowi zadanie, należy zapewnić mu odpowiednie środki ochrony osobistej. Warto przemyśleć ubiór dla wolontariuszy, tak aby spełniał potrzeby PP oraz samych wolontariuszy. Mogą to być na przykład jednakowe kurtki, polary, koszulki z emblematami PP. Jednolity i atrakcyjny strój wzmacnia poczucie więzi i tożsamości z organizacją. Przede wszystkim, jednak, jest to świetna promocja wolontariatu oraz PP na zewnątrz.

Wolontariusz, rozpoczynając swoją pracę, powinien mieć informacje o zasadach:

- postępowania w sytuacjach awaryjnych, na przykład: znać przebieg dróg ewakuacyjnych, topografię terenu, zasady postępowania w sytuacjach krytycznych (jak zabłądzenie),
- udzielania pierwszej pomocy,
- zachowania w trakcie pożaru,
- właściwego wykonywania powierzonych mu czynności.

Taki instruktaż powinna przeprowadzić w placówce osoba do tego uprawniona lub posiadająca odpowiednią wiedzę (wyznaczona przez dyrektora). W zakładach, gdzie jest stanowisko inspektora BHP, to właśnie on będzie pełnił tę funkcję.

Organizując pracę wolontariuszy, warto pamiętać o jednej istotnej rzeczy. Nie wolno ich wykorzystywać do wykonywania prac biurowych lub innych, które nie są atrakcyjne dla etatowych pracowników. Wolontariusze powinni mieć świadomość, że angażują się w coś ważnego, nowoczesnego, co pozwoli się rozwijać i przyniesie radość innym ludziom, zwłaszcza potrzebującym. Praca z wolontariuszami polega również na dawaniu przykładu innym oraz na naśladowaniu postaw i zachowań liderów. Właśnie dlatego trudno sobie wyobrazić skuteczny wolontariat bez zaangażowania pracowników PP.

Wolontariuszem może być każdy, kto jest chętny do współpracy. Ważne jest, aby była to osoba zainteresowana byciem wolontariuszem i miała otwarte podejście do potrzeb innych ludzi. Osoby starsze, takie jak emeryci, są dobrymi kandydatami na wolontariuszy (choć niedocenianymi). Mają zazwyczaj więcej czasu, chętnie pomagają, są odpowiedzialne i aktywne.

Myśląc o wolontariuszach, trzeba pamiętać o OzN. Ważne jest, aby nie pozbawiać ich prawa do bycia wolontariuszami. Nikt nie zrozumie lepiej osoby z niepełnosprawnością niż inna osoba z tą samą niepełnosprawnością, ale większym doświadczeniem.

Dobrym sposobem pozyskiwania wolontariuszy jest współpraca z NGO. Przykładami takich organizacji mogą być GOPR, TOPR, PTTK, OSP, ZHP, ZHR i PCK. Współpraca ze szkołami i uczelniami wyższymi też może być pomocna. Te organizacje i instytucje skupiają często osoby empatyczne, chętne do angażowania się w ciekawe projekty i działania społeczne. Nierzadko tacy wolontariusze są dobrze wykształceni i doświadczeni, w sile wieku bądź już na emeryturze.

II.2 Obszar architektoniczny

Obszar architektoniczny, uwzględniający architekturę krajobrazu, obejmuje standardy przygotowania obiektów rekreacyjno-wypoczynkowych i infrastruktury obsługi ruchu turystycznego. Uwzględnia on uwarunkowania: prawne (ochronę przyrody), naturalne (rzeźbę terenu, istniejącą roślinność, glebę, klimat, kulturę regionu i lokalne tradycje), a także potrzeby społeczne (dostępności dla turystów ze szczególnymi potrzebami oraz ich opiekunów).

Obiekty rekreacyjno-wypoczynkowe i urządzenia obsługi ruchu turystycznego powinny zapewniać dogodność korzystania z nich przez cały rok, niezależnie od lokalizacji i cech podłoża. Oznacza to, że tworząc obiekty terenowe, na przykład szlaki piesze, należy wyposażyć je w infrastrukturę, która będzie dostępna zarówno latem, jak i zimą. Jednak niektóre elementy, takie jak tyflomapy³¹, mogą nie spełniać tej funkcji w zimie, jeśli nie są chronione przed warunkami atmosferycznymi, na przykład za pomocą zadaszenia.

Poniższa charakterystyka określa ramy, jakie powinien spełniać obszar architektoniczny dostępny dla osób z różnym poziomem sprawności. Szczegółowe dane znajdują się w „Matrycy diagnostycznej cz. I” dla budynków oraz „Matrycy diagnostycznej cz. II” dla obiektów terenowych.

Obszar ten podzielony został na siedem zagadnień:

- 2.1. Szlak pieszy
- 2.2. Urządzenia obsługi ruchu turystycznego
- 2.3. Powierzchniowe obiekty rekreacyjno-wypoczynkowe
- 2.4. Obiekty budowlane na terenie parku przyrodniczego – ruch poziomy
- 2.5. Obiekty budowlane na terenie parku przyrodniczego – ruch pionowy
- 2.6. Toalety w budynkach
- 2.7. Pomieszczenia

Poszczególne zagadnienia mają różną istotność dla różnych grup osób ze szczególnymi potrzebami:

---

³¹ Tyflomapy to mapy dedykowane osobom z niepełnosprawnością wzrokową, przy tworzeniu których, zastosowano oznaczenia dotykowe oraz wykorzystano kontrast.

Zagadnienie	Osoby z problemami w poruszaniu się	Osoby z problemami wzroku	Osoby z problemami słuchu	Osoby z niepełnosprawnością intelektualną, chorobami psychicznymi, zaburzeniami ze spektrum autyzmu	Osoby z małymi dziećmi, kobiet w ciąży, osoby starsze
2.1. Szlak pieszy	✓	✓			✓
2.2. Urządzenia obsługi ruchu turystycznego	✓	✓	✓	✓	✓
2.3. Powierzchniowe obiekty rekreacyjno-wypoczynkowe	✓	✓			✓
2.4. Obiekty budowlane (ruch poziomy)	✓	✓			✓
2.5. Obiekty budowlanej (ruch pionowy)	✓	✓			✓
2.6. Toalety w budynkach.	✓				✓
2.7. Pomieszczenia	✓				✓

A. Zagadnienie 2.1. Szlak pieszy

Szlaki piesze w obrębie PP powinny być tworzone tak, aby udostępniać atrakcyjne turystycznie tereny. Trzeba jednak uważać na to, by jak najmniej ingerować w naturalne środowisko przyrodnicze i przestrzegać obowiązującego prawa ochrony przyrody. Dodatkowo, wszystkie obiekty, takie jak szlaki, ścieżki, parkingi i miejsca odpoczynku, powinny spełniać standardy dostępności. To samo dotyczy infrastruktury turystycznej, na przykład ławek czy wiat turystycznych.

Należy pamiętać, że nie da się udostępnić wszystkich miejsc atrakcyjnych turystycznie każdej osobie zgodnie z jej indywidualnymi potrzebami. Choć idea maksymalnej dostępności powinna przyświecać każdej próbie udostępnienia, to czasami technicznie nie jest to możliwe.

Podsumowując, udostępnienie powinno być racjonalne i efektywne, dawać szansę na trwałość obiektu, być dostępne i atrakcyjne dla możliwie szerokiego grona turystów (najlepiej niezależnie od pory roku i warunków pogodowych) oraz brać pod uwagę ochronę przyrody.

Warto pamiętać, że to co jest łatwo dostępne i oczekiwane dla jednej grupy OzN, dla drugiej grupy może być trudno dostępne i degradować miejsce na wielu płaszczyznach, również poznawczej. Dostępność infrastruktury jest postrzegana inaczej przez osoby poruszające się na wózku, rodziny z małymi dziećmi i osoby niewidome. Czasami trudności na szlaku wpływają na jego unikalność i piękno. Przykładowo, asfaltowa trasa może odebrać osobom niewidomym ważne oddziaływania na zmysł dotyku. Oznacza to, że dostosowanie każdego obiektu będzie różnić się w zależności od rodzaju niepełnosprawności osób odwiedzających.

Udostępniając obiekt rekreacyjno-wypoczynkowy, trzeba pamiętać o odpowiedzialności karnej i cywilnej organizatora turystyki za zdarzenia i wypadki w obrębie tego obiektu.

Tworząc szlaki turystyczne, należy mieć na uwadze:

- Konieczne jest uregulowanie kwestii formalnych, jeśli obiekt nie znajduje się na terenach zarządzanych przez podmiot, który chce go zagospodarować. Aby to zrobić, trzeba podpisać porozumienie/-a z podmiotem/-ami zarządzającymi tym terenem.
- Podpisane umowy lub porozumienia powinny regulować zasady:
  - podziału odpowiedzialności karnej i cywilnej w kwestii niebezpiecznych zdarzeń i wypadków, które mogą powstać na terenie obiektu;
  - podziału obciążeń finansowych wynikających z funkcjonowania obiektu;
  - dokonywania kontroli stanu technicznego obiektu, aby utrzymać go w dobrym i bezpiecznym dla turystów stanie oraz zasad dokonywania napraw i remontów itp.
- Podpisane umowy lub porozumienia powinny odnosić się do pięciu podstawowych zakresów technicznych:
  - nawierzchni,
  - roślinności (np. drzew i krzewów),
  - urządzeń obsługi ruchu turystycznego,
  - oznakowania i regulaminu zasad udostępnienia obiektu,
  - czystości terenu (np. usuwanie odpadów).

Każdy PP powinien mieć możliwie jak najwięcej dostępnych obiektów rekreacyjno-wypoczynkowych i urządzeń obsługi ruchu turystycznego. Nie zawsze jest to jednak łatwe. Wybór ich lokalizacji powinien wynikać z uwarunkowań formalno-prawnych (między innymi przepisów dotyczących ochrony przyrody), potrzeb turystów oraz atrakcyjności miejsca. Ich

liczba i wielkość powinny być adekwatne do natężenia ruchu turystycznego oraz docelowej grupy odbiorców.

Szlak turystyczny łatwo i trudno dostępny

Każdy z PP powinien mieć przynajmniej jeden technicznie łatwo dostępny szlak turystyczny, który jest wyposażony we wszystkie urządzenia obsługi ruchu turystycznego i prowadzić do głównej jego atrakcji. Jeśli istnieją inne atrakcje, to należy objąć je trasą. Szlak powinien być dostosowany w możliwie jak największym zakresie i do szerokiego grona OzN.

Przykładowe utrudnienia na szlaku turystycznym

Każdy szlak pieszy (jednofunkcyjny), przeznaczony dla wszystkich (również OzN) powinien mieć odpowiednie parametry: wysokość, szerokość, strukturę, charakter i nawierzchnię³². Bariery terenowe mogą stanowić największą trudność w poruszaniu się OzN po terenie PP oraz wpływać na dostępność.

Kształtując przebieg szlaków dostępnych, należy kierować się następującymi zasadami:

- Na danym terenie mogą być szlaki przeznaczone dla różnych grup OzN. Preferuje się jednak, aby obejmowały one jak największą liczbę turystów ze specjalnymi potrzebami.

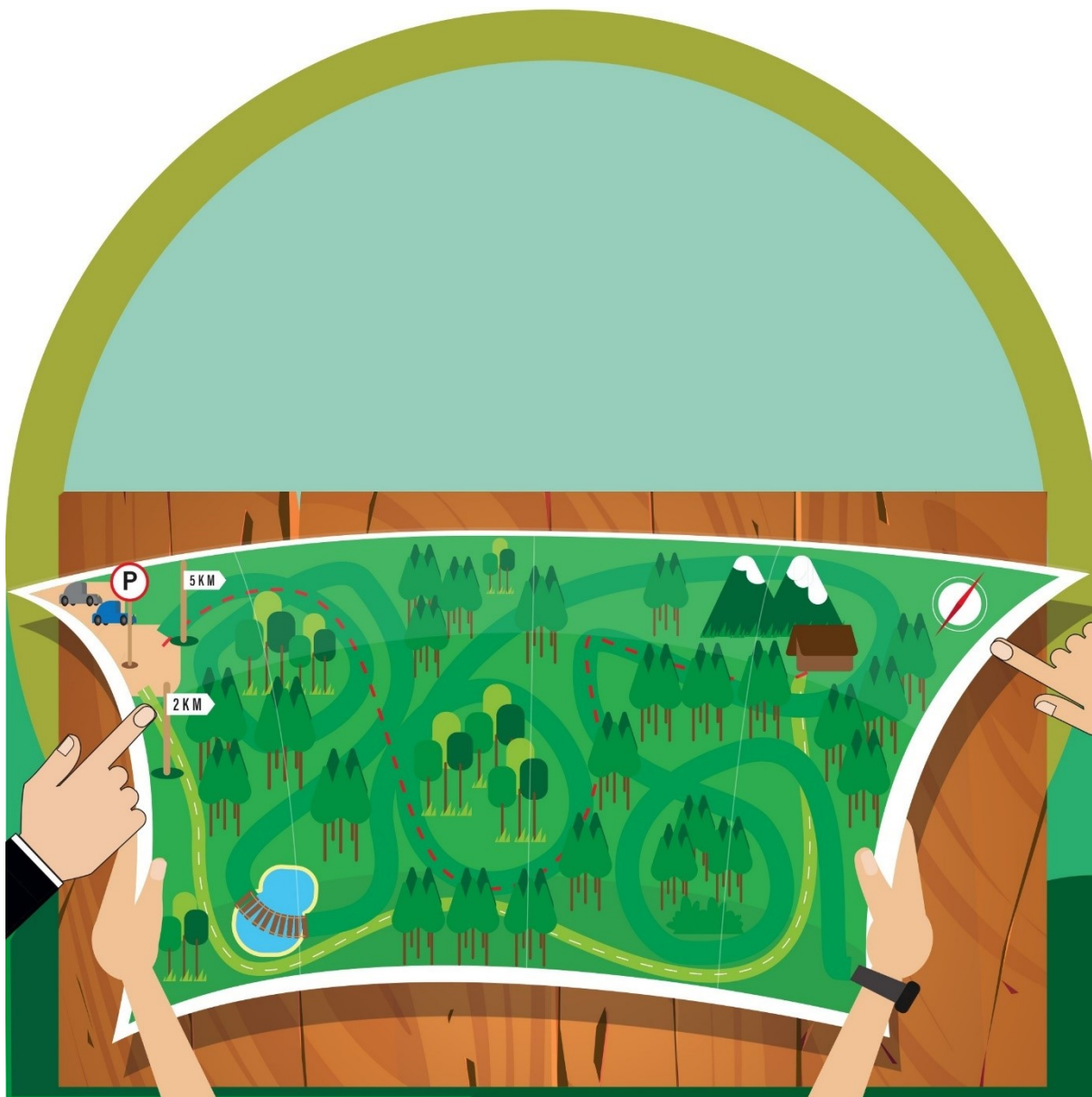
---

³² W. Kacprzyk, *Turystyka w Lasach Państwowych. Tom I. Lasy bez barier – obiekty terenowe*, Nowy Bedoń: Ośrodek Rozwojowo-Wdrożeniowy Lasów Państwowych, 2015, s. 17.

- Aby szlaki były dostępne, trzeba zapewnić łańcuch usług. To oznacza, że należy przewidzieć, gdzie OzN zaparkuje samochód, czy będzie miała dostęp do tablicy z informacjami o barierach na terenie obiektu, gdzie kupi bilet, skorzysta z toalety oraz odpocznie i coś zje.
- Szlaki muszą być atrakcyjne dla zwiedzających, w tym OzN. Szlak powinien prowadzić do głównej atrakcji, a jednocześnie przebiegać przez tereny o istotnych walorach krajobrazowych. Szlak powinien prowadzić również do dostępnych obiektów rekreacyjno-wypoczynkowych wyposażonych w urządzenia obsługi ruchu turystycznego, na przykład punkty widokowe uwzględniające potrzeby OzN.
- Szlaki turystyczne wielofunkcyjne, na przykład pieszo-rowerowe, pieszo-konne czy dla pojazdów typu Melex mogą generować konflikty między ich użytkownikami. Ważne jest, aby takie szlaki miały właściwe oznakowanie, odpowiednią szerokość i wysokość. Najważniejsze jest jednak wypracowanie procedur, które zagwarantują, że szlaki będą używane tylko przez uprawnione osoby³³.

---

³³ Uprawnione rozumie się osoby dysponujące odpowiednim orzeczeniem o niepełnosprawności.

System pętlowy szlaków turystycznych

- Powinno się tworzyć system szlaków pieszych o charakterze pętli. Pętle te powinny oferować wiele różnych wariantów wędrówek i nie zmuszać turystów do powrotu tą samą drogą. Szlaki liniowe są mało atrakcyjne turystycznie, ponieważ zmuszają do powtórnego przejścia tą samą trasą. Projektowanie dostępnych pętli szlaków powinno uwzględniać wymagania i potrzeby wszystkich lub określonych grup OzN.
- Długość pojedynczego szlaku dostępnego może się różnić w zależności od potrzeb turystów. Przyjmuje się, że szlak powinien mieć co najmniej 2 km długości, ale przeważnie ma długość 3-5 km. Nie oznacza to jednak, że nie można tworzyć krótszych szlaków, ponieważ każda osoba ma swoje indywidualne potrzeby i ograniczenia. Ważne jest również, aby na takim szlaku często umieszczać miejsca odpoczynku, aby był bardziej dostępny dla turystów.

- Szlaki łatwo dostępne na obszarach o urozmaiconym ukształtowaniu terenu powinny być projektowane wzdłuż poziomicy. Dzięki temu będą miały najmniejsze nachylenie podłużne nawierzchni. Jeżeli teren ma dużą różnicę wysokości, szlaki powinny mieć układ serpentynowy. Serpentyzny zmniejszają nachylenie szlaku. Powinny być one tak zaprojektowane, aby odpowiadały naturalnemu odprowadzaniu wody z obszaru. Jeżeli szlaki nie odprowadzają wody opadowej, ich nawierzchnia staje się miękka i ulega erozji. To może być niebezpieczne dla użytkowników³⁴.

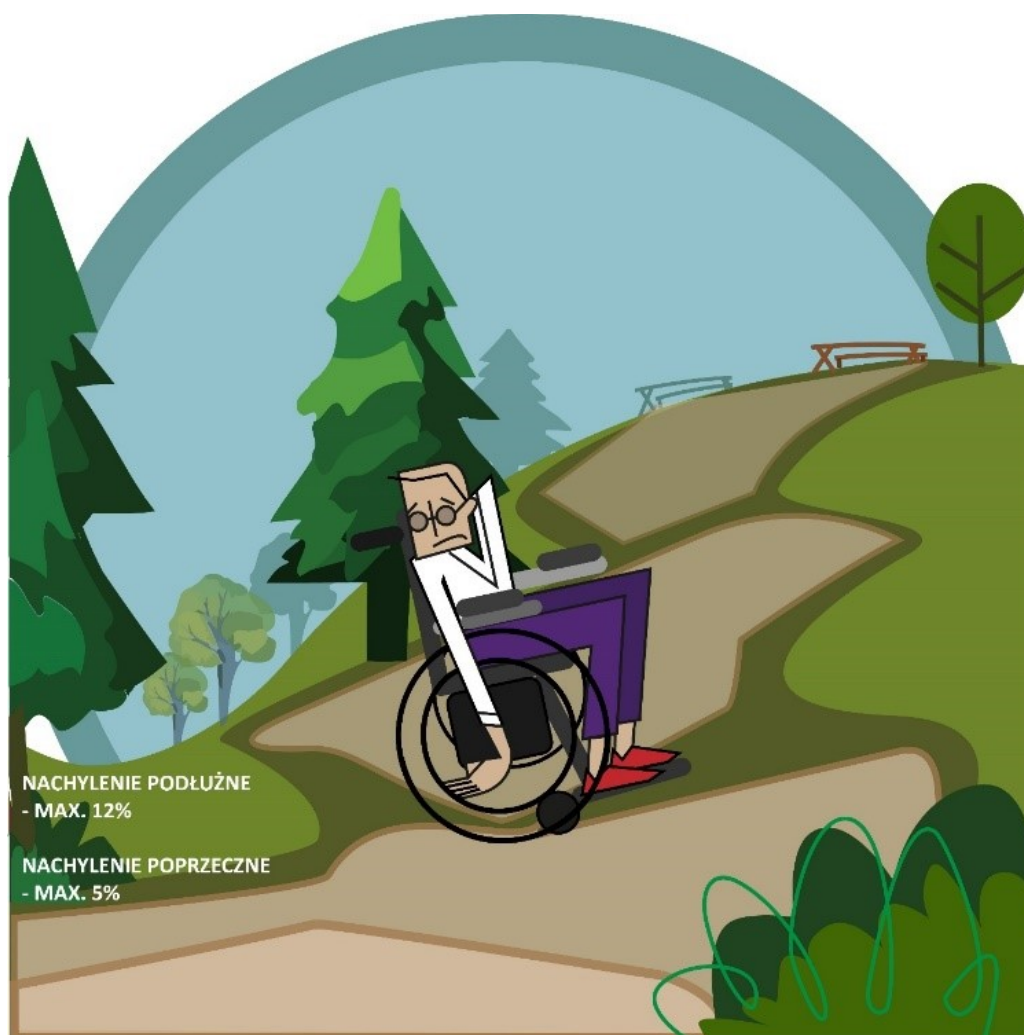
Podstawowe parametry dostępnego szlaku turystycznego

- Szlak powinien mieć odpowiednią szerokość na całej jego długości. Ważne jest, aby w najwęższym miejscu było to przynajmniej 90 cm szerokości. Na szlaku nie powinno

³⁴ W. Kacprzyk, *Turystyka w Lasach Państwowych. Tom I. Lasy bez barier – objekty terenowe*, Nowy Bedoń: Ośrodek Rozwojowo-Wdrożeniowy Lasów Państwowych, 2015, s. 19.

być żadnych przeszkód wypukłych (takich jak korzenie i gałęzie krzewów), wklęsłych (kałuże) czy wystających z boku lub zwisających z góry (gałęzie drzew poniżej 220 cm). Jeśli szlak jest wielofunkcyjny, na przykład dla pieszych i turystów konnych, szerokość powinna być ustalana indywidualnie, zależnie od przewidywanego ruchu turystycznego.

- Większość użytkowników szlaków pieszych, w tym osoby jeżdżące na wózkach, porusza się środkiem szlaku, aby uniknąć upadków, potknięć czy wywróceń. Osoby z dysfunkcją wzroku, korzystające z lasek, zazwyczaj chodzą wzdłuż krawędzi ścieżki, która jest dla nich punktem orientacyjno-kierunkowym. Oznacza to, że szlak powinien być wystarczająco szeroki, aby nie zmuszać użytkowników do zbliżania się do miejsc niebezpiecznych, na przykład uskoków lub też mieć wystające krawężniki. W niektórych miejscach konieczne są dodatkowe rozwiązania techniczne, takie jak barierki czy balustrady, aby zwiększyć bezpieczeństwo gości³⁵.

Nachylenie podłużne i poprzeczne dostępnego szlaku turystycznego

---

³⁵ Ibidem, s. 20.

- Nachylenie podłużne i poprzeczne szlaku powinno być dostosowane do osób poruszających się na wózkach. Osoby te mają mniejszą stabilność na pochyłym terenie. Duże nachylenie szlaku może wpływać negatywnie na ich bezpieczeństwo, komfort jazdy i odpoczynku. Aby złagodzić duże nachylenie, można zastosować pochylne terenowe lub schody terenowe. Jednak takie rozwiązanie rodzi inne trudności. Nachylenie poprzeczne musi uwzględniać drenaż wód opadowych³⁶. Ponadto należy pamiętać, że wózki inwalidzkie mają zabezpieczenia z przodu (podnóżki) i z tyłu, które w normalnych warunkach zmniejszają ryzyko wywrócenia. Jednak oba te elementy ograniczają prześwity wózka, przez co przy gwałtownych zmianach nachylenia nawierzchni koła mogą stracić kontakt z podłożem.

Profil poprzeczny dostępnego szlaku turystycznego

---

³⁶ Ibidem, s. 22-24.

- Nawierzchnia szlaku powinna być odpowiednio wyprofilowana i mieć kształt lekko wypukły, a nie wklęsły. Wody opadowe powinny być odprowadzane na zewnątrz szlaku. To zapewni maksymalną trwałość i stabilność nawierzchni.

Podstawowe rodzaje nawierzchni w kontekście dostosowania do potrzeb OzN i krajobrazu:

- Charakter nawierzchni wpływa na bezpieczeństwo turystów i trudność szlaku, a zatem na jego dostępność dla OzN. Wybór materiałów zależy między innymi od funkcji i długości szlaku, grupy docelowej, natężenia ruchu, warunków klimatycznych i środowiskowych. Nawierzchnia dla OzN musi być twarda i stabilna. Ważne, aby materiał nie ulegał przesunięciu pod naciskiem kół wózka inwalidzkiego. Asphalt i beton są najlepsze dla OzN, ze względu na to, że są najtwardsze i dają największy komfort. Jednak nie pasują do krajobrazu naturalnego, dla którego turyści przyjeżdżają do PP. Wyjątkiem są obszary zabudowane. Tam nawierzchnie mogą być wzbogacone o ścieżki dotykowe. Nie zaleca się również materiałów sztucznych i mat

ekologicznych, chyba że na miejscach piaszczystych, gdzie jest to jedyna możliwość. Najlepszym rozwiązaniem jest zatem nawierzchnia gruntowa lub ulepszona (stabilizowana)³⁷. Wybierając rodzaj nawierzchni, trzeba pamiętać jeszcze o aspektach prawnych (nie zawsze można zastosować wszystkie rozwiązania w każdym terenie).

- Ważne jest, aby nawierzchnia łatwo dostępnych szlaków miała dobre parametry antypoślizgowe. Im ukształtowanie terenu jest bardziej zróżnicowane, tym jest to ważniejsze. Beton, asfalt i gładkie lite skały są odporne na poślizg w typowych warunkach pogodowych (jak jest sucho). W gorszych warunkach atmosferycznych lepsze są nawierzchnie naturalne ze stabilizatorem lub żwirowe o drobniejszej granulacji (poniżej 1 cm)³⁸.

Miejsce wymijania na wąskim szlaku turystycznym

---

³⁷ Ibidem, s. 27-30.

³⁸ Ibidem, s. 28.

- Na wąskich ścieżkach (około 90 cm), gdzie nie ma możliwości bezkolizyjnego wyminięcia się na przykład dwóch jadących wózków inwalidzkich, co pewien czas powinny znajdować się miejsca do mijania i wymijania, które umożliwiają OzN bezpieczne manewrowanie i zawracanie³⁹.

Tablica informacyjna przed wejściem na szlak turystyczny

- Przeszkody terenowe na szlakach stanowią potencjalne zagrożenie i powinny być usunięte. Jeśli nie jest to możliwe, należy szczegółowo opisać je na tablicy informacyjnej znajdującej się na początku szlaku, stronie internetowej i ewentualnie oznaczyć w terenie.

---

³⁹ Ibidem, s. 31.

Przeszkody wklęsłe (na przykład zagłębienia), wypukłe (skały, korzenie drzew), wystające z boku (gałęzie krzewów) i zwisające (gałęzie drzew), mogą stanowić zagrożenie i utrudnienie dla osób z niepełnosprawnością wzroku oraz pozostałych użytkowników ścieżek.

Największym problemem są wypukłe przeszkody na wąskich ścieżkach, które wystają powyżej 2 cm. Znacznie ograniczają one dostępną przestrzeń do manewrowania. Ważne jest zatem właściwe zaprojektowanie i lokalizacja szlaku, a także odpowiedni system odwadniania, aby ograniczyć rozwój tych przeszkód. Przeszkody wklęsłe, takie jak otwory w nawierzchni, które odprowadzają wodę lub pełnią inne funkcje, również mogą stanowić zagrożenie dla użytkowników, szczególnie osób z dysfunkcją narządu wzroku.

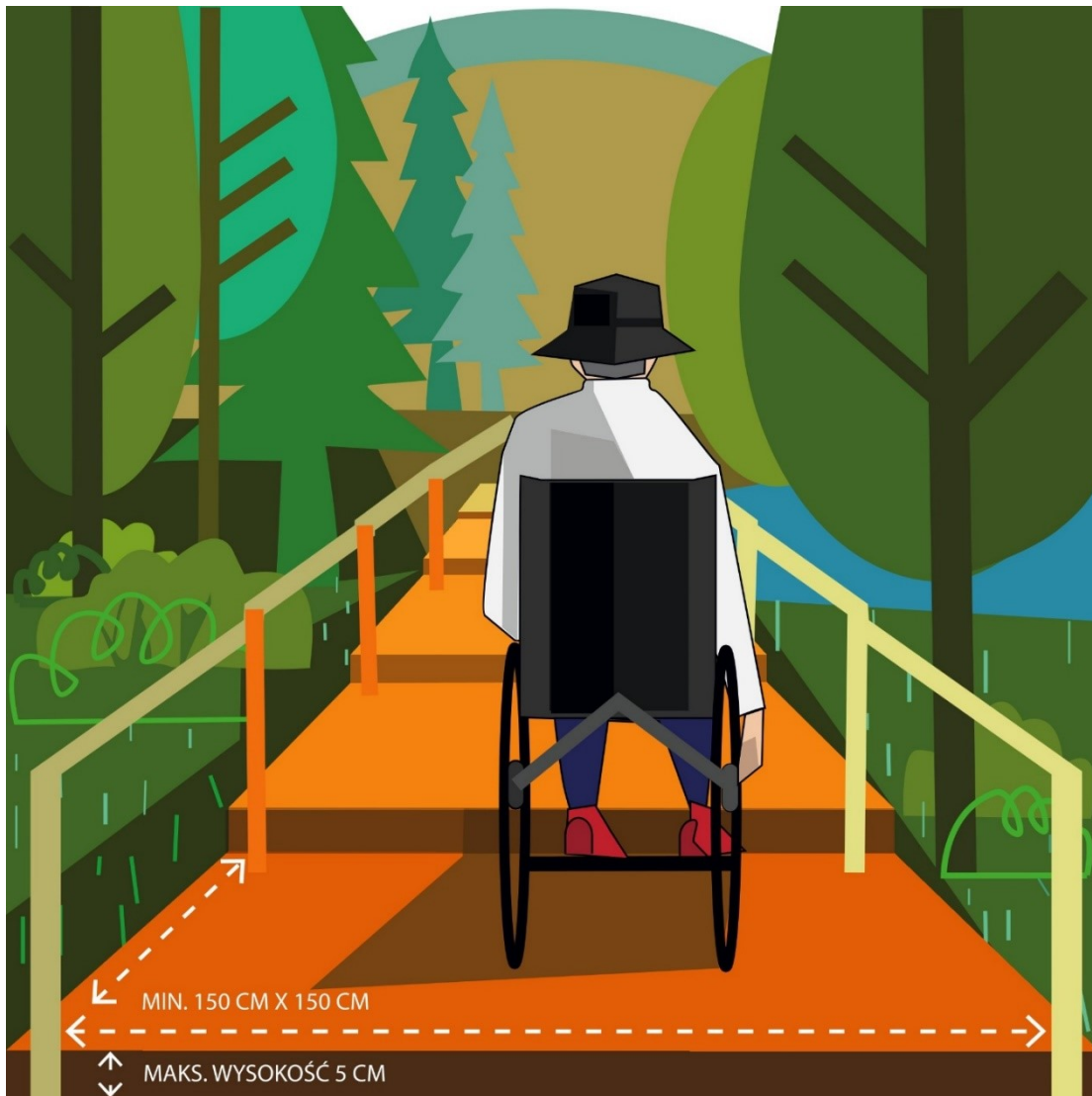

Szyny odbojowe zamontowane wzdłuż kładki

Przeszkodami terenowymi akceptowanymi na szlakach, a nawet pożądanymi, są krawężniki, które pełnią funkcję szyn odbojowych szczególnie w miejscach niebezpiecznych, na przykład w obrębie kładek, mostków.

Otwory w nawierzchni szlaków mogą występować:

- na powierzchniach szlaków skalno-ziemnych,
- na powierzchniach mostów i pomostów drewnianych w postaci przestrzeni między poszczególnymi deskami lub innymi elementami konstrukcyjnymi,
- w kratkach i kratkach, stosowanych jako elementy systemów odwadniających,
- w torach i szynach kolejowych (ścieżki nie powinny przecinać tego typu infrastruktury, gdyż kółka wózka inwalidzkiego bądź okucia kul ortopedycznych mogą się w niej zaklinować)⁴⁰.

Schody terenowe na łatwo dostępnym szlaku turystycznym

- Schody terenowe są trudnością dla osób z ograniczeniami w mobilności, takich jak osoby poruszające się na wózkach. Powinno się unikać ich istnienia na szlakach dostępnych lub ograniczyć ich liczbę do absolutnego minimum. Schody mogą być

---

⁴⁰ Ibidem, s. 32-35.

dopuszczalne tylko w sytuacjach wyjątkowych, gdy występują znaczne różnice w topografii terenu i nie ma możliwości ich zniesienia w inny sposób, na przykład przez utworzenie pochylni⁴¹. Schody na takich szlakach nie powinny mieć więcej niż 10 stopni, a każda stopa schodowa powinna mieć szerokość i głębokość minimum 150 cm, a wysokość podstopnia nie więcej niż 5 cm. Co do zasady, szlaki dostępne dla wszystkich nie powinny być tworzone na terenach o nachyleniu podłużnym lub poprzecznym przekraczającym 5% na znacznej długości.

Pochylnie terenowe na łatwo dostępnym szlaku turystycznym

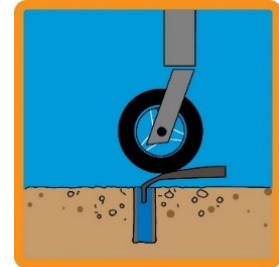
- Pochylnie terenowe to konstrukcje, które pozwalają na pokonanie dużych różnic poziomu terenu. Muszą mieć barierki po obu stronach. Mogą być wykonane z drewna

---

⁴¹ Ibidem, s. 39.

lub innych materiałów. Ważne jest, żeby pasowały do krajobrazu, były solidne, trwałe i bezpieczne dla turystów i środowiska⁴².

- Zastosowanie poręczy lub barierki jest konieczne do zapewnienia bezpieczeństwa w miejscach niebezpiecznych, takich jak schody, strome stoki i otwarte przestrzenie.
- Drenaż szlaków pieszych powinien opierać się na naturalnym systemie odprowadzania wody. W tym celu można stosować małe spadki podłużne i poprzeczne. Jednym ze sposobów ochrony nawierzchni szlaku przed erozją jest budowa poprzecznych przeszkód liniowych. Przeszkody te przecinają szlak na całej szerokości i kierują wodę w pożądanym kierunku⁴³. To rozwiązanie jest korzystne dla trwałości nawierzchni. Jednak może stanowić barierę dla OzN.
- Ruch na szlakach w PP może odbywać się rowerami, pojazdami elektrycznymi i innymi, o ile zezwalają na to regulacje prawne, w tym ustawa o ochronie przyrody. Aby utrzymać porządek, konieczne jest stosowanie odpowiednich procedur i regulaminów. Dzięki nim możliwe jest egzekwowanie praw i obowiązków oraz zapewnienie, że tylko uprawnione osoby (w tym OzN) będą korzystać z tych udogodnień. W przeciwnym razie, na mocno uczęszczanych trasach, jak na przykład na szlaku do Morskiego Oka, może dojść do konfliktów.

---

⁴² Ibidem, s. 44.

⁴³ Ibidem, s. 45.

Przykładowa możliwość przejścia obok szlabanu na drodze leśnej

- Należy pamiętać, że szlabany są używane do zabezpieczania dróg i szlaków turystycznych przed pojazdami silnikowymi. Jednakże, są one również przeszkodą dla wózków inwalidzkich i pojazdów wspomaganych elektrycznie używanych przez OzN. Ciekawym rozwiązaniem jest zapewnienie swobodnego i bezpiecznego przejazdu o szerokości minimum 90 cm przynajmniej z jednej strony szlabanu. Inne rozwiązanie polegałoby na zmianie konstrukcji szlabanu, aby umożliwić osobie na wózku przejechanie pod nim bez konieczności podnoszenia szlabanu.
- Szlaki piesze w zimie mogą pełnić funkcje tras skiturowych lub do narciarstwa biegowego. Tam, gdzie warunki klimatyczne i terenowe na to pozwalają, można wyznaczyć szlak skiturowy dla osób z niepełnosprawnością wzroku. Ciekawym rozwiązaniem dla nich mogą być specjalne narty skiturowe, które umożliwiają poruszanie się w głębokim śniegu i podchodzenie pod górę. Zimą przeszkody takie jak

wystające kamienie czy korzenie są przysypane śniegiem. Natomiast specjalne foki w nartach pomagają utrzymać bezpieczną prędkość. Co ważne, zapięcia skiturowe wydają dźwięk (klikanie), który ułatwia osobie niewidomej śledzenie przewodnika. Przebieg trasy warto skonsultować z GOPR, TOPR lub organizacjami zrzeszającymi osoby uprawiające skituring⁴⁴.

- Należy pamiętać, że czasowe zamknięcia szlaków turystycznych dla osób ze szczególnymi potrzebami muszą być dobrze informowane. Informacje powinny być umieszczone na stronie internetowej i tablicach informacyjnych. W terenie należy umieścić dokładne oznaczenia obejścia (jeśli jest takie).

B. Zagadnienie 2.2. Urządzenia obsługi ruchu turystycznego

Urządzenia obsługi ruchu turystycznego, zwane elementami małej architektury, są ważnym elementem szlaków turystycznych, w tym dostępnych tras i obiektów rekreacyjno-wypoczynkowych. Powinny być projektowane z uwzględnieniem potrzeb OzN. Lokalizacja, liczba, materiały i technologie budowy tych urządzeń muszą być zgodne z przepisami prawa, w tym dotyczącymi ochrony przyrody i zasadami ergonomii. Powinny być zbudowane z naturalnych, lokalnie występujących materiałów, pasujących do krajobrazu, bez elementów mocno przetworzonych przez człowieka. Jeśli znajdują się na terenie z dominującym stylem architektonicznym, powinny go uwzględniać. Zaleca się posiadanie certyfikatu lub atestu bezpieczeństwa, jeżeli urządzenia były projektowane dla konkretnego miejsca⁴⁵. Każde urządzenie powinno mieć przestrzeń manewrową, bez przeszkód i barier komunikacyjnych, niekolidująca ze strefą manewrową innych urządzeń. Części urządzeń (takich jak ruszt paleniska na ognisko czy armatura sanitarna) powinny być dostosowane do obsługi jedną ręką, bez silnego ściskania, trzymania lub skręcania. Miejsca i obiekty rekreacyjno-wypoczynkowe dostosowane do potrzeb OzN powinny być odpowiednio oznakowane⁴⁶. Nie należy jednak znakować urządzeń przeznaczonych dla OzN, gdyż mogłoby być to źle odebrane. Każdy turysta powinien samodzielnie podjąć decyzję, które miejsce wybierze do wypoczynku.

Dla turystów ze szczególnymi potrzebami bardzo ważna jest informacja o lokalizacji poszczególnych urządzeń w terenie. Ze względu na estetykę naturalnego krajobrazu PP, urządzeń nie należy oznaczać kolorystycznie. Warto natomiast wyposażyć je w system udźwiękawiający tzw. Totupoint. Dzięki niemu osoby z niepełnosprawnością wzroku mogą dotrzeć do urządzenia za pomocą aplikacji. Informacja o lokalizacji urządzeń obsługi ruchu

---

⁴⁴ Skitury to narty przystosowane zarówno do zjazdów, jak i podchodzenia. Łączą w sobie funkcjonalność nart zjazdowych oraz biegowych.

⁴⁵ Za bezpieczeństwo turystów korzystających z urządzeń obsługi ruchu turystycznego zaprojektowanych i wykonanych na określone miejsce/teren bierze odpowiedzialność szczególnie projektant.

⁴⁶ W. Kacprzyk, *Turystyka w Lasach Państwowych. Tom I. Lasy bez barier – obiekty terenowe*, Nowy Bedoń: Ośrodek Rozwojowo-Wdrożeniowy Lasów Państwowych, 2015, s. 47-49.

turystycznego powinna być dostępna również online i na tablicy informacyjnej przed wejściem na szlak turystyczny.

Podstawowe parametry łatwo dostępnego stołu lub ławostolu

Do podstawowych urządzeń obsługi ruchu turystycznego zalicza się:

- ławki, stoły i ławostoly – powinny być wygodne i ergonomiczne, bezpieczne dla turystów i przyrody (w szczególności dla dzikich zwierząt) oraz stylistycznie pasować do przestrzeni PP⁴⁷. Zaleca się ponadto, aby:

---

⁴⁷ Harmonię urządzeń obsługi ruchu turystycznego należy rozumieć w następujących sposób:

- W miejscach bez zabudowań, naturalnych, stosujemy urządzenia wykonane z lokalnych i naturalnych materiałów, poddanych możliwie najmniejszej obróbce np. siedziska ławek nie są wykonane

- Górna płaszczyzna siedzisk ławek i ławostołów znajdowała się na wysokości około 43-48 cm nad podłożem.
- Przynajmniej część ławek i ławostołów miała oparcia na plecy oraz podłokietniki,
- obok wybranego boku ławki znajdowała się wolna przestrzeń na postawienie wózka o szerokości minimum 90 cm i głębokości około 120 cm.
- Stoły i ławostoły były specjalnie zaprojektowane dla osób poruszających się na wózkach. Miały konstrukcję umożliwiającą podjechanie kolanami i stopami pod blat. Ich szerokość powinna wynosić 75 cm, głębokość 65 cm, a wysokość 70 cm. Dolne elementy konstrukcyjne nie mogą być niższe niż 25 cm nad podłożem.
- Przed ławką, z boku ławki i wokół ławostołu powinno być miejsce na swobodne poruszanie się. Nawierzchnia musi być płaska, twarda i stabilna, aby ułatwić poruszanie się. Minimalna szerokość przestrzeni manewrowej to 90 cm, a najlepiej, aby wynosiła 120 cm.

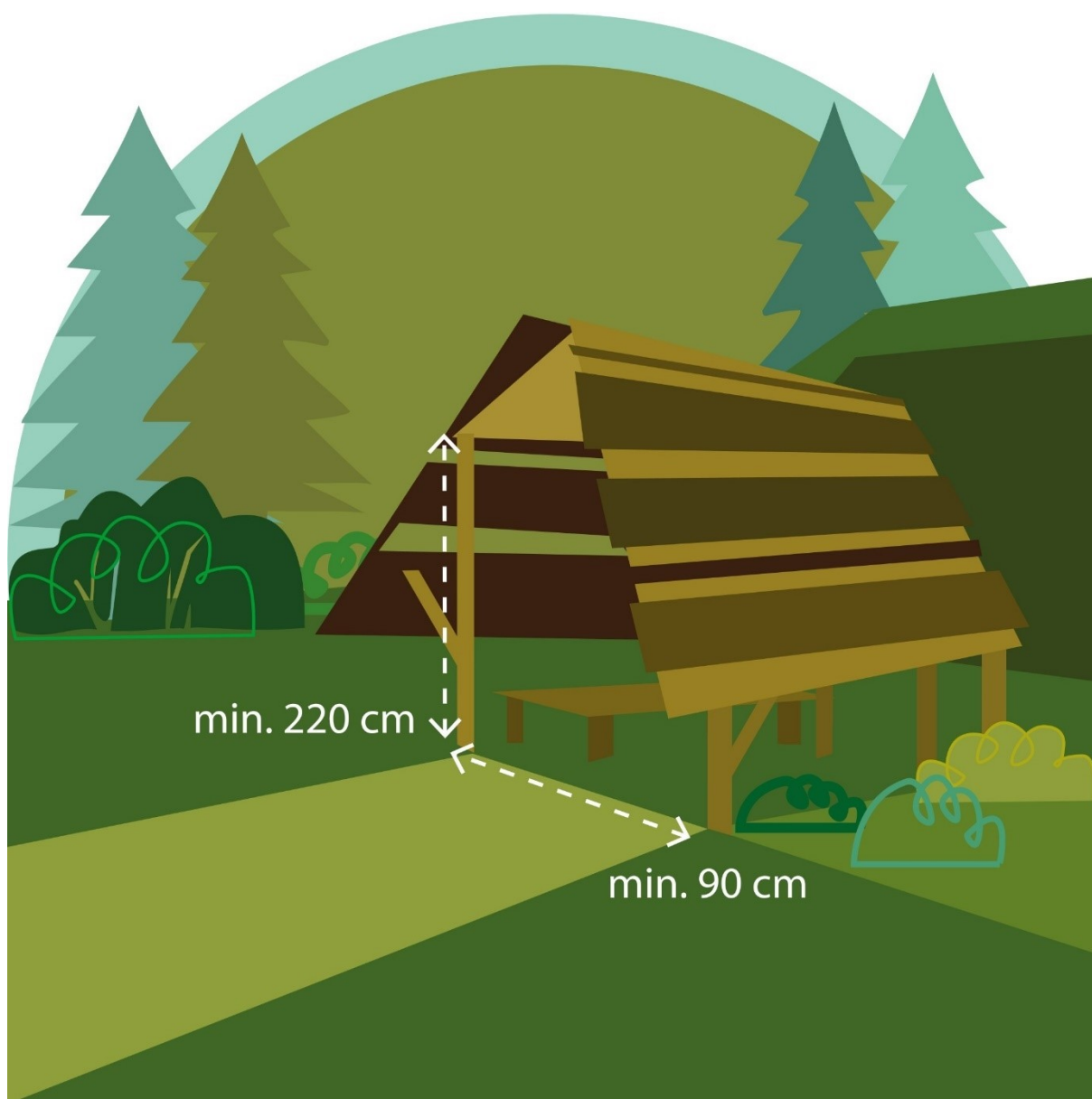
z kantówki, czy równo ciętych desek. W miejscach o charakterze nieurbanizowanym, ale przy zabudowaniach stosujemy urządzenia wykonane z lokalnych i naturalnych materiałów, poddanych niewielkiej obróbce np. siedziska ławek są wykonane z kantówki, czy równo ciętych desek. Jeżeli zabudowania mają akcent regionalny zaleca się, aby urządzenia stylistycznie nawiązywały do ww. zabudowań, choćby w detalu.

- W miejscach o charakterze zurbanizowanym uzasadnione jest stosowanie urządzeń obsługi ruchu turystycznego pasujących do otoczenia. Mogą być wykonane z różnych materiałów w tym i poddanych większej obróbce technicznej.

Dostępna ławka

- Wiaty turystyczne to urządzenia zalecane w miejscach, gdzie turyści mogą odpoczywać przez dłuższy czas. Mogą być otwarte (bez ścian) lub częściowo otwarte (z jedną, dwiema lub trzema ścianami). Przeznaczone są do ochrony przed niekorzystnymi warunkami pogodowymi. Zaleca się, aby na każdym szlaku turystycznym była przynajmniej jedna wiatka, która będzie dostosowana do potrzeb osób poruszających się na wózkach. Jeśli będzie pod nią ławostół, to musi być dostępny i musi być tam wolna przestrzeń na swobodny wjazd wózka.

Dostępna wiata turystyczna

Aby wiata turystyczna była dostępna:

- Musi umożliwiać łatwe poruszanie się między różnymi elementami konstrukcyjnymi. Przejścia między słupami i urządzeniami obsługi ruchu turystycznego powinny mieć przynajmniej 90 cm szerokości.
- Wystające elementy konstrukcyjne muszą znajdować się powyżej 220 cm nad poziomem podłoża.
- Musi mieć dojazd do wiaty i nawierzchnię w jej obrębie twardą i stabilną z odpowiednimi spadkami.

Dostępny pojemnik na odpady

- Pojemniki na odpady zapewniają porządek i czystość na danym terenie. Liczba pojemników powinna być adekwatna do intensywności ruchu turystycznego. Ich usytuowanie musi być wygodne i bezpieczne dla turystów. Górna krawędź kosza powinna znajdować się na wysokości 80-110 cm, ale nie wyżej niż 120 cm nad poziomem podłoża. Dojazd do kosza musi być swobodny, o szerokości przynajmniej 90 cm. Nie należy umieszczać koszy na śmieci na skraju szlaku, przy uskokach lub znacznych nierównościach terenu. Kosze muszą być bezpieczne dla świata przyrody i estetycznie dopasowane do krajobrazu. Ważne jest regularne ich opróżnianie, dostosowane do ruchu turystycznego, aby nie przyciągały dzikich zwierząt.

Łatwo dostępne palenisko na ognisko

- Paleniska na ognisko i grillowiska są popularne wśród turystów. Jednak ich lokalizacja musi być zgodna z przepisami prawa i atrakcyjna dla turystów. Ważne jest, aby palenisko na ognisko było dostępne dla wszystkich, także dla osób poruszających się na wózkach, czyli znajdowało się w zasięgu ich rąk. Dlatego ruszt powinien być na wysokości 40-60 cm nad podłożem, a wokół niego musi być swobodny przejazd o szerokości minimum 120 cm. Nawierzchnia musi być twarda i stabilna oraz uwzględniać spadki terenu. Dobrze też, jeśli palenisko będzie miało możliwość regulacji wysokości rusztu. Dodatkowo, w pobliżu muszą być środki gaśnicze, na przykład piasek.

Łatwo dostępne edukacyjne urządzenia obsługi ruchu turystycznego

- Urządzenia terenowe wspierające prowadzenie zajęć edukacyjnych. Poszerzają ofertę edukacyjną, zwłaszcza jeśli mogą być obsługiwane samodzielnie przez turystów. Dlatego powinny spełniać określone standardy:
  - Tablice edukacyjne – tekst powinien być dostosowany do poziomu percepcji głównego odbiorcy (język niespecjalistyczny).
  - Urządzenia ruchome lub nieruchome – należy pamiętać, aby były bezpieczne oraz mogły ich używać dzieci. Oznacza to, że dolna krawędź przestrzeni wymagającej obsługi rękoma powinna znajdować się na wysokości powyżej 40 cm nad ziemią, a górna najlepiej do 110 cm, ale nie wyżej niż 120 cm nad nią.
  - Elementy wymagające czytania dotykaniem powinny znajdować się w miejscu, gdzie można utrzymać je w czystości. Na przykład, tyflomapy powinny być

umieszczone pod zadaszeniem. Ważne jest również uwzględnienie warunków atmosferycznych przy wyborze odpowiedniego miejsca. Na przykład metalowe plany dotykowe i tabliczki w alfabecie Braille'a nie powinny być narażone na nasłonecznienie. Latem mogą się bardzo nagrzewać, co utrudnia ich użytkowanie.

- Do każdego urządzenia edukacyjnego musi być swobodny dojazd. Parametry nawierzchni dojazdowej są omówione w zagadnieniu 2.1. Szerokość dojazdu powinna mieć minimum 90 cm. Najlepiej, jeśli przed samym urządzeniem jest powierzchnia manewrowa o wymiarach 150 x 150 cm.

Łatwo dostępny stelaż tablicy informacyjnej

- Stelaże na tablice informacyjno-edukacyjne mają dwie podstawowe funkcje. Po pierwsze, stabilizują tablice i chronią je przed negatywnym wpływem warunków atmosferycznych. Po drugie, umożliwiają OzN podjechanie możliwie blisko tablicy, tak

aby mogły jej dotknąć (osoby poruszające się na wózkach powinny móc podjechać kolanami pod jej dolną krawędź). Aby to było możliwe, dolna krawędź stelaża musi znajdować się około 70 cm nad poziomem podłoża.

Łatwo dostępna toaleta pasująca kolorystycznie do krajobrazu

- Toalety to bardzo ważny, a często pomijany element infrastruktury konieczny do sytuowania na terenie dostępnych szlaków i/lub powierzchniowych obiektów rekreacyjno-wypoczynkowych (na przykład parkingów lub miejsc wypoczynku). Przynajmniej jedna toaleta w obrębie takiego obiektu powinna być dostosowana do potrzeb OzN. Może to być toaleta unisex, ułatwiająca korzystanie również osobom z dziećmi. Dostępność toalet ma duży wpływ na komfort turystów. Wprawdzie nie w każdych warunkach można ustawić takie obiekty, ale ich liczba i lokalizacja determinują odległość, na jaką OzN będą mogły się poruszać w obrębie parku. Ze względu na ograniczone możliwości budowy pełnego węzła sanitarnego w terenie

oraz sezonowość ruchu turystycznego, zaleca się korzystanie z toalet przenośnych. Kontenery⁴⁸ lub toalety przenośne⁴⁹ powinny spełniać możliwie jak najwięcej wymogów związanych ze standardami budowy toalet typu stacjonarnego.

Jednocześnie należy pamiętać, że:

- Dostępne dla OzN toalety przenośne powinny być umieszczone w obrębie szlaków, które są dla nich przeznaczone. Ze względów logistycznych najczęściej znajdują się na początku szlaku. Ważne jest, aby dokładnie informować turystów o ich lokalizacji. Konieczne jest regularne i odpowiednio częste (w odniesieniu do natężenia ruchu turystycznego) serwisowanie toalet przenośnych. Serwis polega na opróżnianiu i myciu zbiornika, myciu ścian, zalaniu zbiornika środkami sanitarnymi, uzupełnianiu papieru toaletowego oraz naprawach drobnych usterek. Na ogół czynności serwisowe wykonywane są co tydzień, ale jest to zdecydowanie za rzadko, aby użytkownicy czuli się komfortowo. Dotyczy to zwłaszcza osób z niepełnosprawnością wzroku oraz ruchu.
- Wszystkie toalety przenośne muszą być usytuowane w odpowiednim miejscu zgodnie z przepisami prawa krajowego i lokalnego. Miejsce to powinno być wygodne dla firm, które dostarczają i obsługują toalety przenośne, a także dla turystów. Najlepiej, aby toaleta była postawiona na utwardzonej nawierzchni. Ważne jest, aby miejsce to było bezpieczne dla przyrody, w szczególności dla dzikich zwierząt.
- Toalety powinny być odpowiednio dostosowane do otoczenia. Należy dbać o zewnętrzną kolorystykę toalet, aby nie były zbyt kontrastowe w stosunku do okolicy. Powinny one jak najlepiej wpisywać się w styl architektoniczny regionu. Jeśli nie można wybrać kolorystyki toalety, warto rozważyć możliwość jej przestonięcia w naturalny sposób lub umieszczenia w mniej widocznym miejscu, ale dostępnym dla wszystkich.

---

⁴⁸ Są dostępne na rynku kontenery sanitarne o wymiarach 7 m², których wnętrza pozwalają OzN i ich towarzyszącej korzystać z toalety w komfortowych warunkach. Kontener sanitarny jest wyposażony w niezbędne dla osób niepełnosprawnych przyrządy: elastyczne uchwyty, dzwonek ratunkowy i dostępną dla wózków umywalkę z dużym lustrem.

⁴⁹ Są to kabiny zaprojektowane z myślą o OzN. Kabina charakteryzuje się maksymalnym poziomem funkcjonalności oraz komfortu użytkowania, spełnia oczekiwania osób o różnych ograniczeniach ruchowych. Można postawić je na każdym gruncie i wszędzie tam, gdzie nie ma dostępu do sieci wodno-kanalizacyjnej. Przestronne wnętrza, uchwyty przy ścianach kabiny zapewnią swobodne poruszanie się osobom na wózku.

Łatwo dostępne dodatkowe urządzenia obsługi ruchu turystycznego

- Dodatkowe udogodnienia⁵⁰ wspierające komfortowe korzystanie z udostępnionych obiektów i terenów to:
  - Punkty ładowania pojazdów wspomaganych elektrycznie oraz punkty wymiany baterii do pojazdów wspomaganych elektrycznie.
  - Punkty podłączenia do elektryczności – podstawowa infrastruktura dla każdego turysty, zwłaszcza dla OzN. Pozwala na ciągłe korzystanie z urządzeń

---

⁵⁰ Kluczowe jest, aby wszystkie dodatkowe udogodnienia miały możliwość sięgnięcia ręką przez osoby poruszające się na wózkach, tj. elementy przeznaczone do chwytania znajdowały się na wysokości od 40 do 110, ale nie wyżej niż 120 cm nad gruntem/podłogą.

takich jak aplikacje ułatwiające poruszanie się po nieznanymi terenach, czy też narzędzi edukacyjnych przygotowanych przez PP.

- Punkty podłączenia do wody oraz zewnętrzne zlewy (dotyczy głównie miejsc biwakowania, pól biwakowych i kempingów) – nie muszą być one wyposażone w ciepłą wodę, choć jest to zalecane.
- Inne zewnętrzne urządzenia, na przykład obserwacyjne (lunety) – warto umieścić je w punktach widokowych⁵¹.
- Wzdłuż rzek, które są używane do uprawiania amatorskiego kajakarstwa, można zainstalować specjalne podesty. Pozwoli to na łatwe przenoszenie osób z wózka do kajaka. Na rynku dostępne są także wózki inwalidzkie, które pływają⁵².

C. Zagadnienie 2.3. Powierzchniowe obiekty rekreacyjno-wypoczynkowe

Na terenie PP można znaleźć różne obiekty rekreacyjno-wypoczynkowe. Są to miejsca, które mają ułatwić i uatrakcyjnić pobyt turystów. Przykładami takich miejsc są parkingi leśne i miejsca do odpoczynku. Wybierając lokalizację tych obiektów, należy wziąć pod uwagę kilka istotnych czynników. Przede wszystkim muszą znajdować się w miejscach, gdzie prawo na to zezwala. Ponadto powinny być atrakcyjne krajobrazowo, dogodnie położone pod względem komunikacyjnym oraz zapewniać bezpieczeństwo turystom, w tym OzN. Wyposażenie powierzchniowych obiektów rekreacyjno-wypoczynkowych musi być dostosowane do ich funkcji. Liczba oraz wielkość wyposażenia powinna być odpowiednia do przewidywanego ruchu turystycznego. W obrębie tych obiektów można znaleźć różne elementy, takie jak ławki, stoły, ławostoły, tablice informacyjne, a czasem także wiaty turystyczne⁵³.

---

⁵¹ W. Kacprzyk, *Turystyka w Lasach Państwowych. Tom I. Lasy bez barier – obiekty terenowe*, Nowy Bedoń: Ośrodek Rozwojowo-Wdrożeniowy Lasów Państwowych, 2015, s. 50-68.

⁵² W przypadku tworzenia oferty z wykorzystaniem takich rozwiązań warto nawiązać współpracę z WOPR. Pomysł stosowany jest przez Kąpielisko Morskie w Gdańsku. Na bazie tych rozwiązań można zaproponować OzN wyjazdy kąpielowe. Tego typu imprezy organizowane są na przykład we Francji.

⁵³ W. Kacprzyk, *Turystyka w Lasach Państwowych. Tom I. Lasy bez barier – obiekty terenowe*, Nowy Bedoń: Ośrodek Rozwojowo-Wdrożeniowy Lasów Państwowych, 2015, s. 70.

Łatwo dostępny powierzchniowy obiekt rekreacyjno-wypoczynkowy

Do powierzchniowych obiektów rekreacyjno-wypoczynkowych należą:

- Miejsca odpoczynku są szczególnie istotne na dostępnych szlakach, gdzie OzN mogą potrzebować dłuższej przerwy na regenerację. Liczba, wielkość i wyposażenie miejsc odpoczynku powinny zależeć od intensywności ruchu turystycznego i poziomu dostępności szlaku. Im szlak jest bardziej dostępny, tym powinno być więcej ławek. Miejsca odpoczynku powinny być oznakowane interaktywnymi znacznikami (typu Totupoint) dla osób z niepełnosprawnością wzroku. To duże ułatwienie, pozwalające na łatwą lokalizację obiektu, pomieszczenia, urządzenia. Najlepsze miejsca na strefy odpoczynku to krzyżujące się ścieżki i szlaki oraz inne miejsca o szczególnych walorach krajobrazowych. Można także rozważyć utworzenie miejsc odpoczynku tam, gdzie turyści sami tworzą tak zwane „dzikie” miejsca wypoczynku. Im szlak jest bardziej dostępny dla szerokiego grona osób ze szczególnymi potrzebami, tym

powinno być więcej miejsc odpoczynku. Nie zawsze potrzebna jest wiata z ławkami i stołami. Czasem wystarczy sama ławka lub ławostół.

Stanowisko postojowe dla OzN

- parkingi i parkingi leśne są powierzchniowymi obiektami rekreacyjno-wypoczynkowymi. Wyposażone są w podstawową infrastrukturę, w tym stanowiska postojowe dla OzN. Zazwyczaj znajdują się tam również ławy, stoły, ławostoly, wiaty, tablice informacyjne, sanitariaty, ścieżki zdrowia i inne urządzenia. Jednak, aby OzN mogły z nich skorzystać, konieczne jest odpowiednie zaprojektowanie, wybudowanie i oznaczenie⁵⁴ stanowisk parkingowych, tj.:

---

⁵⁴ Ibidem, s. 74-75.

- Powinny być odpowiednio oznakowane (zgodnie z prawem⁵⁵) znakami pionowymi i poziomymi⁵⁶, jeśli jest to możliwe do wykonania z technicznego punktu widzenia np. w lesie. Należy umieścić je jak najbliżej wejścia i wyjścia z budynków lub atrakcji turystycznych. Proponuje się także zastosowanie dodatkowego technicznego rozwiązania, które informuje innych turystów o szerokości miejsc parkingowych dedykowanych OzN. Jeśli przed stanowiskiem znajduje się ogrodzenie, wówczas można:
  - na całej jego szerokości (adekwatnej do szerokości stanowiska postojowego) namalować niebieski poziomy pas,
  - na całej jego szerokości (adekwatnej do szerokości stanowiska postojowego) zamontować dodatkowe pionowe lub skośne słupki zespolone z ogrodzeniem pomalowane na niebiesko.

Jeśli nie ma ogrodzenia, można wkopać pojedyncze kostki betonowe wokół stanowiska dla OzN. Kostki mogą być pomalowane na przykład niebieską farbą.

- W zależności od układu parkowania (prostopadły, równoległy, ukośny) stanowiska postojowe powinny mieć różne wymiary. Wymiary te zawsze są większe niż wymiar stanowiska dla osób pełnosprawnych.
- Powinny istnieć specjalne punkty załadunku i rozładunku samochodów dla podróżnych z niepełnosprawnością. Punkty te powinny być umieszczone jak najbliżej budynków lub atrakcji turystycznych, aby ułatwić osobom ze

---

⁵⁵ Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Infrastruktury i Rozwoju z dnia 3 lipca 2015 r. (zmieniające rozporządzenie w sprawie szczegółowych warunków technicznych dla znaków i sygnałów drogowych oraz urządzeń bezpieczeństwa ruchu drogowego i warunków ich umieszczania na drogach) stosuje się pięć grup wielkości znaków: ostrzegawczych, zakazu, nakazu, informacyjnych oraz kierunku i miejscowości. W przypadku potrzeb parków przyrodniczych, znaki najczęściej będą mieć wielkość:

- znaki średnie (S),
- znaki małe (M),
- znaki mini (MI).

Jednocześnie wymiary znaków kategorii E zależą od przyjętej wysokości pisma, rodzaju i wielkości symboli oraz długości i liczby nazw miejscowości na nich umieszczanych, zgodnie z zasadami podanymi w opisach szczegółowych znaków. Wymiary znaków kategorii F, G i tabliczek T oraz szczegółowe wymiary wszystkich znaków podane są w opisach szczegółowych. W przypadku zestawu znaków D-18a+T-29 powinny one mieć następujące wymiary: Znak D18a 600 x 750 mm + Tabliczka T-29 360 x 600 mm.

⁵⁶ Stanowisko postojowe dla osób niepełnosprawnych powinno być oznaczone:

- znak pionowy z piktogramem pokazującym osobę na wózku (D-18 z tabliczką T-29 oraz znakiem poziomym P-18 z symbolem P-24 i niebieską nawierzchnią) – zaleca się stosować na parkingach wielostanowiskowych oraz przy wyznaczonych kilku kopertach obok siebie;
- znak pionowy nazywany kopertą (D-18a z tabliczką T-29 oraz znakiem poziomym P-20 z symbolem P-24 i niebieską nawierzchnią) zaleca się stosować w strefach gdzie dopuszczony jest postój pojazdów (ale nie ma wydzielonych stanowisk) i gdzie występują pojedyncze koperty;
- do znaków poziomych zaleca się stosowanie farby antypoślizgowej.

szczególnymi potrzebami przybycie i odjazd. Należy je monitorować, aby upewnić się, że nie są zablokowane przez inne pojazdy lub przedmioty.

- Muszą mieć szerokości zgodne z prawem (patrz przypis 55) lub większe. Dzięki temu OzN będą mogły wygodnie wsiąść do lub wysiąść z samochodu. Tam, gdzie istnieją drogi dojazdowe do budynku lub konkretnego miejsca, muszą być one bezpieczne dla wszystkich użytkowników szlaku. Zaleca się rozdzielenie ruchu kołowego od ruchu pieszego.
- Wjazd wózkiem inwalidzkim ze stanowiska postojowego na chodnik musi być pozbawiony barier. Na przykład krawężniki powinny być obniżone lub całkowicie usunięte, jeśli istnieją.
- Miejsca biwakowania, pola biwakowe i kempingi mogą różnić się wielkością i standardem. Mogą być wyposażone tylko w podstawową infrastrukturę, tj. ławy, stoły, ławotoły lub też w bardziej rozbudowaną, np. paleniska na ognisko, punkty poboru mediów, zewnętrzne zlewy, szafki do przechowywania żywności, konstrukcje na powieszenie hamaka lub lampy. Każde stanowisko biwakowe, jeśli jest wyznaczone, powinno składać się z umieszczonych obok siebie:
  - stanowiska biwakowania – miejsca na rozbicie namiotu, postawienie przyczepy kempingowej lub kampera,
  - stanowiska postojowego na samochód,
  - miejsca wypoczynkowego, wyposażonego w podstawowym lub rozszerzonym zakresie.

Obiekty rekreacyjno-wypoczynkowe dostosowane do OzN nie powinny być oznaczone symbolem wskazującym na jego przeznaczenie, tak jak oznacza się stanowiska postojowe. Obecność takiego znaku może zostać negatywnie odebrana przez turystów. Ich lokalizację warto natomiast wskazać na tablicach informacyjnych znajdującej się na wjeździe na teren obiektu.

Łatwo dostępny punkt widokowy

- Miejsca, punkty i wieże widokowe są popularne wśród turystów. Oferują piękne widoki na okoliczne krajobrazy, takie jak pasma górskie, doliny rzeczne, wodospady czy unikalne formacje skalno-geologiczne. Niestety, nie zawsze możliwa lub wskazana jest ich budowa ze względu na negatywny wpływ na krajobraz lub przyrodę. Każdy obiekt widokowy powinien zapewnić przestrzeń manewrową i nieograniczoną widoczność. To może być osiągnięte przez poręcze, urządzenia obsługi ruchu turystycznego lub inne elementy konstrukcyjne. Należy dążyć do tego, aby w jak najmniejszym zakresie ograniczały one lub zasłaniały widok OzN, szczególnie poruszających się na wózku. Można zainstalować w takim miejscu elektroniczny znacznik (typu Totupoint) z opisem widoku w danym miejscu (audiodeskrypcją udźwiękowioną). Jeżeli wieża jest wyposażona w schody, dostęp dla osób poruszających się na wózku można zapewniać przez zainstalowanie systemu kamer w

najwyższym miejscu. To umożliwi oglądanie obrazu on-line na telefonie komórkowym. Należy upewnić się jednak, czy w danym miejscu jest zasięg telefonii komórkowej.

Strefa dostępu OzN do obiektów wodnych

- Strefy dostępu do obiektów wodnych powinny być dostępne również dla OzN. Jednak ze względu na specyfikę niektórych miejsc, może to być trudne lub nawet niemożliwe, na przykład z uwagi na piasek, żwir, kamienie, większe odłamki skalne lub podmokłość terenu. Mimo to, należy dołożyć starań, aby przynajmniej w jednym miejscu zapewnić taką możliwość. Dostęp do obiektu wodnego o charakterze punktowym (jak jezioro, z jego strefą przybrzeżną i plażami) lub o charakterze liniowym (jak morze lub rzeka) powinien być blisko szlaku turystycznego i miejsc często odwiedzanych przez turystów. Lokalizacja strefy dostępu do obiektu wodnego powinna być uzależniona od poziomu wód powierzchniowych w zbiorniku. Ważne

jest również, aby można było do niej dojechać pojazdem elektrycznym lub innym, jeśli zajdzie taka konieczność. Najlepiej, gdyby droga dojazdowa prowadziła nie tylko do stref dostępu do obiektów wodnych, ale także do obiektów rekreacyjno-wypoczynkowych zlokalizowanych w pobliżu, takich jak plaże, oraz do istniejącej infrastruktury i urządzeń.

Warto rozważyć budowę stanowisk do wędkowania dla osób na wózkach (oczywiście tam, gdzie jest to dozwolone) lub budowę ramp umożliwiających wjazd i samodzielny bezpieczny kąpiel na wózku. Tego typu rozwiązania pojawiają się już w krajach UE.

D. Zagadnienie 2.4. Obiekty budowlane na terenie parku przyrodniczego – ruch poziomy

Projektując nowe obiekty budowlane, łatwiej jest zapewnić dostępność dla osób ze szczególnymi potrzebami. Wynika to z obowiązujących przepisów prawa polskiego. Trudniejsza sytuacja jest w przypadku już istniejących budynków, gdzie prace remontowo-budowlane poprawiające dostępność muszą być dokładnie zaplanowane i przemyślane. Takie ingerencje są szczególnie trudne na terenie PP, ponieważ otoczenie budynku często znajduje się w strefie ochrony. Niemniej jednak, należy podjąć odpowiednie środki, aby umożliwić OsN poruszanie się po obiekcie z jak największą swobodą.

Strefa przed drzwiami obejmuje dojścia. Należy postrzegać je przez pryzmat różnych elementów, takich jak chodniki, furtki, stanowiska postojowe, domofony, dzwonki, itd. Tworząc przestrzeń łatwo dostępną, trzeba zapewnić odpowiednie znaki oraz tablice informacyjne, dostosowane do potrzeb OsN⁵⁷.

Główne drzwi wejściowe do budynku powinny być widoczne dla osób odwiedzających oraz łatwe do znalezienia w przestrzeni z perspektywy miejsca, gdzie postawiły samochód osobowy. Należy pamiętać, aby kontrastowały kolorystycznie z bryłą budynku, a duże tafle szklane były oznaczone kontrastowymi pasami. Drzwi powinny być dostępne bez pokonywania schodów. Przestrzeń przed i za drzwiami wejściowymi powinna być wolna od jakichkolwiek elementów infrastruktury i wyposażenia wewnątrz. Strefa wejścia powinna być antypoślizgowa, zadaszona i oświetlona. Główne drzwi wejściowe, które są również drogą ewakuacyjną, muszą spełniać dodatkowe wymagania Rozporządzenia Ministra Infrastruktury w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie⁵⁸.

---

⁵⁷ W. Kacprzyk, *Turystyka w Lasach Państwowych Tom III. Lasy bez barier – obiekty kubaturowe*, Nowy Bedoń: Ośrodek Rozwojowo-Wdrożeniowy Lasów Państwowych, Nowy Bedoń, 2016, s. 35.

⁵⁸ Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 12 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie (Dz.U. z 2022 r. poz. 1225). Drzwi stanowiące wyjście

Zewnętrzna platforma przyschodowa – ukośna

---

ewakuacyjne z budynku przeznaczonych dla ponad 6 osób o ograniczonej zdolności poruszania się powinny otwierać się na zewnątrz.

W wyjściu ewakuacyjnym z budynku dopuszcza się stosowanie drzwi rozsuwanych spełniających wymagania określone w § 240 ust. 4. Tzn. Drzwi rozsuwane mogą stanowić wyjścia na drogi ewakuacyjne, a także być stosowane na drogach ewakuacyjnych, jeżeli są przeznaczone nie tylko do celów ewakuacji, a ich konstrukcja zapewnia:

- 1) otwieranie automatyczne i ręczne bez możliwości ich blokowania;
- 2) samoczynne ich rozsunięcie i pozostanie w pozycji otwartej w wyniku zasygnalizowania pożaru przez system wykrywania dymu chroniący strefę pożarową, do ewakuacji z której te drzwi są przeznaczone, a także w przypadku awarii drzwi. Dodatkowo szerokość drzwi stanowiących wyjście ewakuacyjne z budynku, a także szerokość drzwi na drodze ewakuacyjnej z klatki schodowej, prowadzących na zewnątrz budynku lub do innej strefy pożarowej, powinna być nie mniejsza niż szerokość biegu klatki schodowej, określona zgodnie z § 68 ust. 1 i 2, tj. w przypadku obiektów budynki użyteczności publicznej wynosi 1,2 m.

Platformy pionowe i ukośne (przyschodowe, mocowane nad powierzchnią schodów) to inny sposób udostępnienia budynków osobom z niepełnosprawnością ruchową.

Platformy hydrauliczne są używane, gdy nie ma miejsca na stałą pochylnię lub gdy konserwator nie zezwala na jej zamocowanie do budynku.

Wysokość domofonów i dzwonek dostępnych dla OzN

Domofony i dzwonek drzwiowe znajdujące się przed drzwiami wejściowymi powinny być łatwo dostępne, bez konieczności pokonywania przeszkód terenowych czy barier architektonicznych. Powinny znajdować się w zasięgu rąk, czyli na wysokości 80–110 cm, ale nie wyżej niż 120 cm.

Dostęp do drzwi wejściowych i sama ich konstrukcja decydują o tym, czy osoba z niepełnosprawnością ruchową wejdzie do budynku, czy też nie. Najmniej przyjazne są drzwi

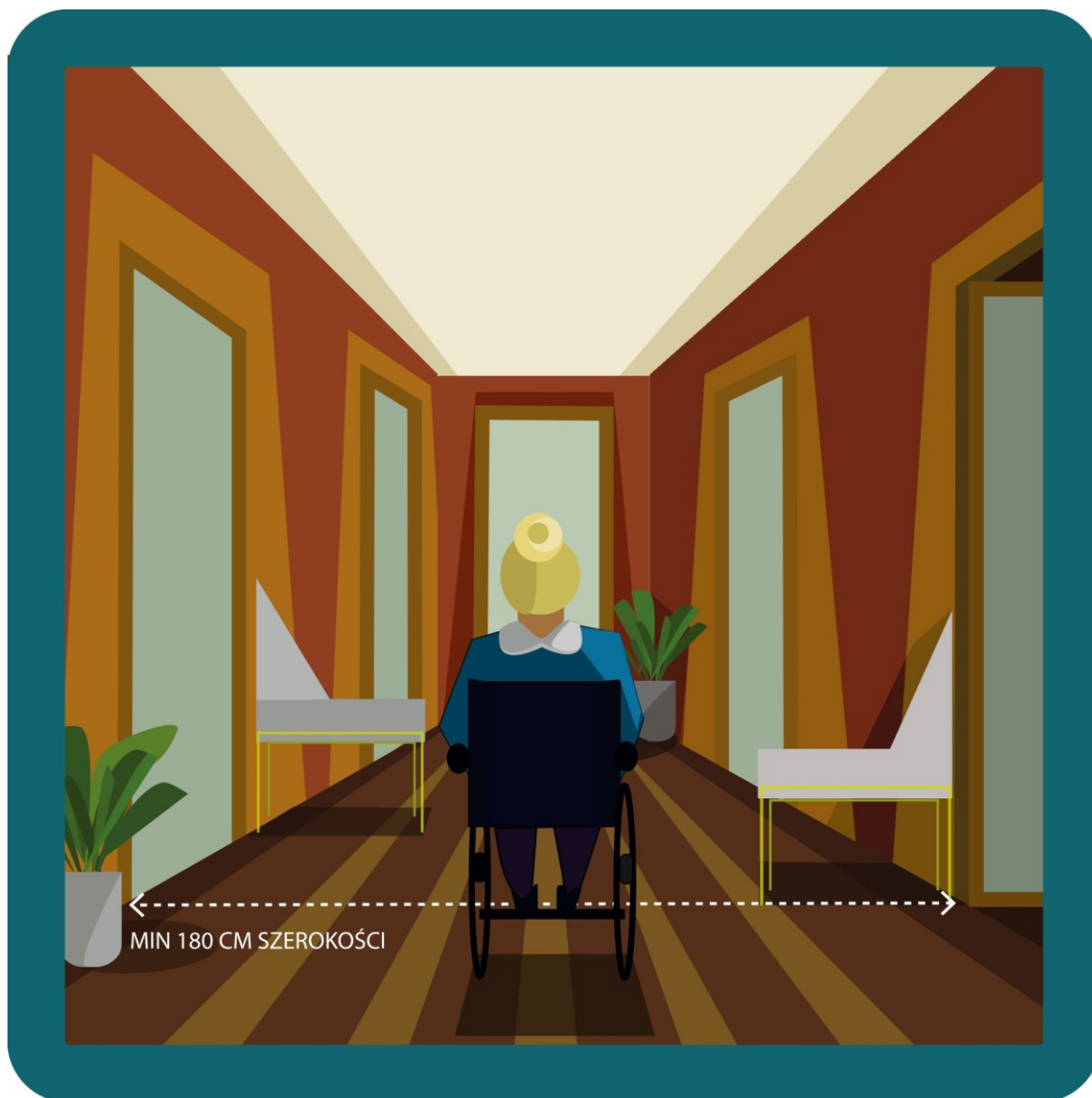
otwierane ręcznie, wahadłowe i obrotowe. Najlepsze są drzwi automatyczne przesuwne. Bezpośrednio za drzwiami głównymi do budynku może znajdować się przedsionek⁵⁹.

Drzwi wewnętrzne między pomieszczeniami powinny mieć podobne parametry do drzwi wejściowych. Szerokość drzwi powinna wynosić co najmniej 90 cm, aby umożliwić wejście osobie poruszającej się na wózku – jest to najważniejsza cecha dla OzN. Należy unikać przedmiotów znajdujących się na ścianach i podłodze, które mogą utrudniać poruszanie się. Progi przydrzwiowe oraz różnice w poziomach podłóg również powinny być ograniczone. Drzwi należy otwierać tak, aby nie trafiały w pobliskie ściany. Dodatkowo, pomieszczenia należy oznakować na takiej wysokości, aby osoba poruszająca się na wózku miała je w zasięgu rąk⁶⁰.

---

⁵⁹ Ibidem, s. 36-43.

⁶⁰ Ibidem, s. 46-47.

Korytarze i ciągi komunikacyjne z minimalną szerokością przejazdu

Główne korytarze i ciągi komunikacyjne powinny być wolne od barier fizycznych i wizualnych. Najlepiej, aby miały szerokość pozwalającą na przejazd dwóch wózków obok siebie jednocześnie, czyli przynajmniej 180 cm. Powinny być szerokie i proste, bez zbędnych różnic poziomów i barier architektonicznych, takich jak zakręty, łuki, progi, wgłębienia. Aby zapewnić dostępność w ciągach pieszych, należy pamiętać o:

- Wysokość i szerokość korytarza – muszą być zgodne z obowiązującymi przepisami polskiego prawa. Minimalna wysokość powinna wynosić 220 cm. Miejsca o obniżonej wysokości powinny być oznakowane w sposób widoczny dla OzN np. kontrastową taśmą. Szerokość każdego korytarza powinna mieć minimum 180 cm. Podczas pomiaru szerokości przestrzeni komunikacyjnych należy uwzględnić meble (krzesła, ławki, szafki wiszące i stojące) i inne przeszkody, zarówno nietrwale, jak i trwale przymocowane do podłoża czy ścian. Należy również pamiętać, że jeżeli drzwi do

konkretnych pomieszczeń są umieszczone po obu stronach korytarza (blokowanie się drzwi o drzwi), może to utrudnić dostęp dla OzN.

- Nachylenie podłogi – w obrębie ciągów komunikacyjnych udostępnionych OzN nawierzchnia powinna być płaska i bez przeszkód. Jeśli różnice poziomów są niewielkie, najlepszym rozwiązaniem jest zastosowanie łagodnych spadków nawierzchni (do 2% nachylenia). Jeśli nie można uniknąć większych różnic poziomów, warto utworzyć stałą pochylnię. Jednakże, pochylnie dla ruchu pieszych i OzN powyżej 9 m powinny być podzielone na krótsze odcinki, z zastosowaniem spoczników o długości co najmniej 1,4 m. Dopuszczone nachylenie pochylni zależy od jej wysokości:
  - umieszczona na zewnątrz, bez przykrycia: do 0,15 m – 15% kąt nachylenia, do 0,5 m – 8%, ponad 0,5 m – 6%;
  - umieszczona wewnątrz budynku lub pod dachem: do 0,15 m – 15% kąt nachylenia, do 0,5 m – 10%, ponad 0,5 m – 8%;
  - aby spełniała swoje zadanie, należy zwrócić uwagę także na rodzaj nawierzchni oraz rodzaj i sposób montażu poręczy⁶¹.
- Struktura i charakter podłóg – podłoga w łatwo dostępnych przestrzeniach komunikacyjnych powinna być gładka i bez wystających elementów. Należy stosować matowe, antypoślizgowe nawierzchnie. Ważny jest kontrast między ścianami a podłogą. Zastosowanie różnych kolorów pomoże osobom z niepełnosprawnością wzroku w zidentyfikowaniu granic i bezpiecznym poruszaniu się. Dla osób słabowidzących można dodatkowo zamontować kontrastowe oznaczenia lub dotykowe prowadnice i punktory uwagi (tzw. TGSI), które pomogą w bezpiecznym poruszaniu się.

---

⁶¹ Ibidem, s. 66.

Potencjalne przeszkody dla OzN wystające z boku, zwisające i stojące na podłodze

- Przeszkody i obiekty, które są na stałe przytwierdzone do ścian lub nie są przytwierdzone, takie jak szafki, obrazy, wieszaki na ubrania itp., powinny znajdować się na wysokości 70–240 cm nad podłogą. Ważne jest, aby nie odstawały one więcej niż 10 cm od płaszczyzny ściany⁶².

---

⁶² Ibidem, s. 48-51.

E. Zagadnienie 2.5. Obiekty budowlane na terenie parku przyrodniczego – ruch pionowy

W celu przemieszczania się między kondygnacjami budynków najczęściej stosuje się schody. Pozwalają one na szybkie poruszanie się między piętrami bez konieczności korzystania z urządzeń elektrycznych. Jednak dla osób ze szczególnymi potrzebami, zarówno w zakresie narządu ruchu, jak i wzroku, jest to wyzwanie. W projekcie schodów istotna jest ich szerokość, wysokość stopni, liczba biegów i spoczników na jedną kondygnację, usytuowanie poręczy oraz kontrastowe oznakowanie pierwszego i ostatniego stopnia. Niedopuszczalne jest, aby konstrukcja schodów była niestabilna (drgała) lub groziła potknięciem z powodu nierównych stopni. Wszystkie stopnie powinny być antypoślizgowe i matowe lub obłożone takim materiałem. W przypadku małej różnicy poziomów zaleca się zaprojektowanie pochylni.

Platformy pionowe i ukośne (przyschodowe, mocowane nad powierzchnią schodów) mogą być montowane z zachowaniem odpowiedniej szerokości poziomych dróg ewakuacyjnych. Oblicza się ją, przyjmując 0,6 m na 100 osób przebywających na danej kondygnacji, jednak nie może być mniejsza niż 1,4 m. Jeśli droga ewakuacyjna jest przeznaczona do ewakuacji nie więcej niż 20 osób, szerokość może być zmniejszona do 1,2 m.

Windy w piętrowych budynkach powinny być odpowiednio liczne i na tyle szerokie, aby osoby poruszające się na wózkach mogły swobodnie do nich wjechać i się w nich poruszać. Powinny być projektowane i wyposażone w sposób ułatwiający korzystanie z nich przez osoby niepełnosprawne ruchowo i niewidome. Należy zadbać o prawidłowe rozmieszczenie przycisków sterujących, oznakowanie w alfabecie Braille'a oraz zapewnienie informacji w formie pisemnej i dźwiękowej. Winda powinna mieć systemy alarmowe dostępne dla osób niesłyszących i niedosłyszących. Należy pamiętać, że jeśli dostęp do pomieszczeń w budynku realizowany jest za pomocą windy lub platformy, należy zapewnić rozwiązania techniczne umożliwiające ewakuację, takie jak krzesła ewakuacyjne lub materace.

W miejscach, gdzie znajdują się schody nie zaleca się stosować mobilnych schodołazów. Taki dostęp alternatywny jest dozwolony jedynie w wyjątkowych sytuacjach określonych w ustawie z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami. Innym rozwiązaniem jest transport OzN na specjalnie zamontowanym krzeselku tzw. platformie przyschodowej krzeselkowej. Jednak sprzęt ograniczony jest wyłącznie do przestrzeni wewnątrz budynków i z uwagi na problematyczną i długotrwałą obsługę nie jest polecany przez ekspertów ds. dostępności.

Coraz więcej miejsc o dużym natężeniu ruchu turystycznego stosuje schody ruchome, które ułatwiają przepływ turystów, nie wymagając od nich pokonywania stopni. Niestety, nie są one odpowiednie dla osób poruszających się na wózkach, dzieci, osób starszych ani rodziców z wózkami dziecięcymi. Ponadto, trudno montować schody ruchome w obrębie obiektów budowlanych na terenie PP.

F. Zagadnienie 2.6. Toalety w budynkach

Toalety publiczne i urządzenia do higieny stanowią kluczowy element dostępnego PP. Ich brak jest często główną przyczyną obaw OzN przed wyjściem z domu, szczególnie na dłuższy czas. Aby przyciągnąć turystów, toalety publiczne powinny być zawsze czyste i higieniczne. Dlatego niezbędne jest regularne monitorowanie ich stanu w zakresie czystości. Dotyczy to nie tylko urządzeń sanitarnych, ale i ścian, które są ważnym punktem orientacyjnym dla osób z niepełnosprawnością wzroku.

Przykładowa toaleta dostępna dla OzN

Planując dostępne toalety i urządzenia szczególnie typu stacjonarnego należy pamiętać o następujących kwestiach:

- W każdym budynku udostępnionym dla OzN powinna być przynajmniej jedna dostępna toaleta na każdej kondygnacji, a obowiązkowo jedna dostępna toaleta w

całym budynku. Wszystkie toalety muszą mieć odpowiednią przestrzeń manewrową o wymiarach co najmniej 150 x 150 cm⁶³. Najlepiej, aby ta przestrzeń była dostępna zarówno wewnątrz toalety, jak i na zewnątrz (przed wejściem), wraz z odpowiednim dojazdem.

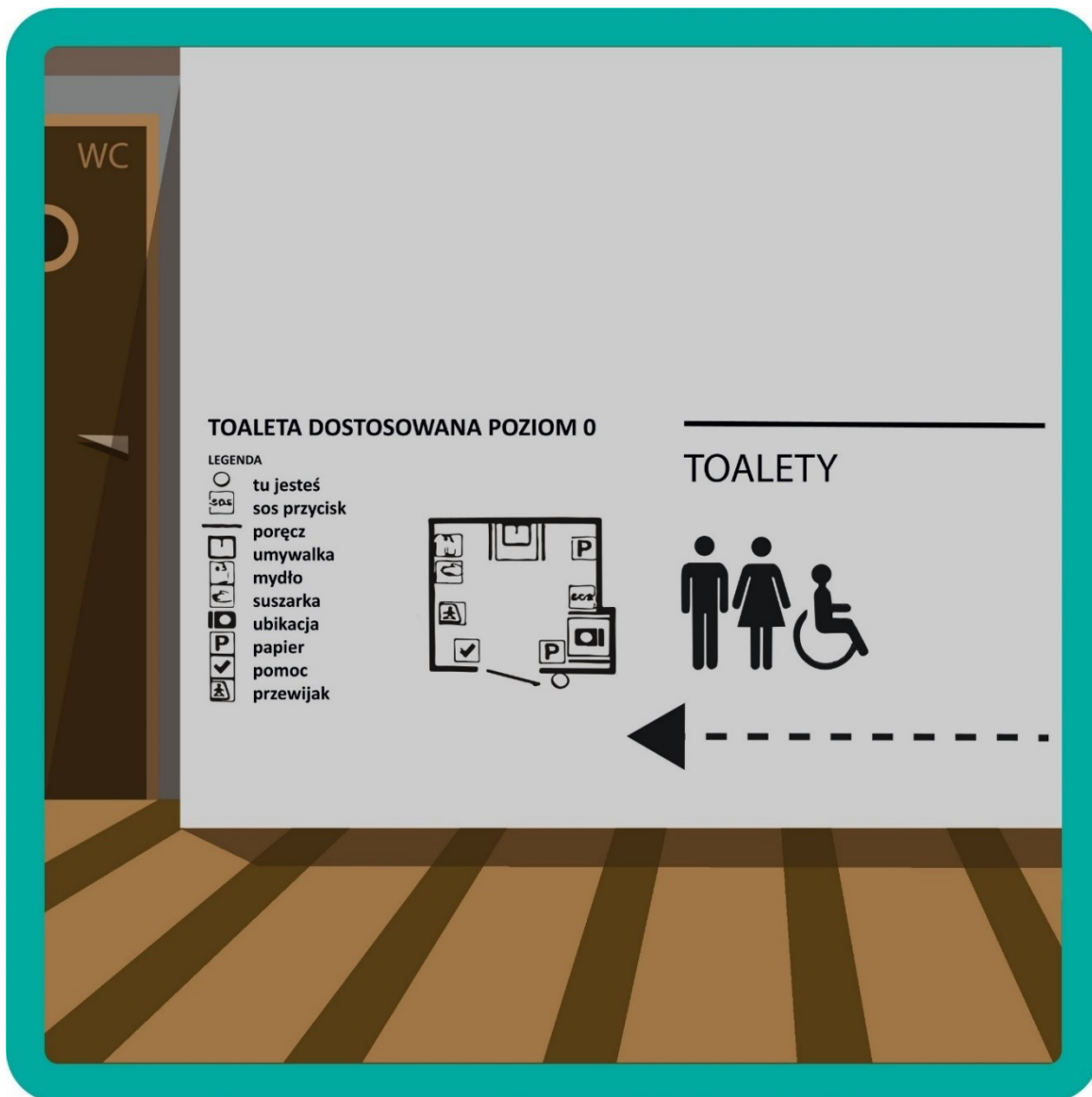
- Światło wewnątrz pomieszczenia powinno włączać się automatycznie. Jeżeli istnieje tradycyjny włącznik, powinien być umieszczony na wysokości 80–110 cm, nie wyżej niż 120 cm nad podłogą. Najlepiej, gdy znajduje się po stronie klamki drzwi do łazienki, tak aby można było swobodnie dojechać do niego wózkiem inwalidzkim.
- Łazienka przystosowana dla osób ze szczególnymi potrzebami musi mieć system przyzywania – wzywania pomocy. System ten powinien składać się z czerwonego sznurka z uchwytem, który sięga prawie do samej ziemi⁶⁴.
- Podłoga w pomieszczeniach higieniczno-sanitarnych powinna być zmywalna, nienasiąkliwa, a przede wszystkim – matowa i wykonana z materiałów antypoślizgowych.
- Drzwi do pomieszczenia higieniczno-sanitarnego powinny być otwierane na zewnątrz.
- Przestrzeń manewrowa wewnątrz pomieszczenia musi być większa z uwagi na specyfikę potrzeb OzN, szczególnie tych poruszających się na wózku. Powinna zajmować kwadrat o wymiarach 150 x 150 cm. W tej strefie nie należy umieszczać żadnych elementów, urządzeń ani przedmiotów. Również armatura nie powinna na nią nachodzić. Szczególną uwagę należy zwrócić na przestrzeń manewrową przed toaletą oraz z jednego jej boku (czyli tzw. powierzchnia aktywności), a także przed umywalką.
- Umywalka w pomieszczeniu higieniczno-sanitarnym musi być przystosowana do potrzeb OzN i osób o ograniczonej sprawności, szczególnie ruchowej. Powinna umożliwiać umycie rąk w pozycji siedzącej i być podwieszana, nie wolnostojąca. Konstrukcja umywalki powinna być zamontowana na odpowiedniej wysokości, aby syfon odpływowy nie blokował nóg osób poruszających się na wózku. Bateria umywalkowa powinna mieć mieszacz i przedłużoną dźwignię, aby była łatwa w obsłudze.
- Należy zwrócić uwagę na dostępność i łatwość obsługi kranów i innych mechanizmów znajdujących się w obiekcie higienicznym. Przykładem takiego mechanizmu są splotki do toalet. Najlepszym rozwiązaniem w przypadku splotkiwania toalet i mycia rąk jest zastosowanie wbudowanych systemów automatycznego splotkiwania.

---

⁶³ Wymagają tego warunki techniczne RMI WTB par. 86.

⁶⁴ Po naciśnięciu przycisku wezwania lub pociągnięciu za sznurek na zewnątrz pomieszczenia toalety wyzwalany jest alarm w postaci ciągłego dźwięku brzęczyka i migającego sygnału świetlnego. Dioda LED w przycisku sygnalizacyjnym (światło uspokajające) informuje osobę będącą w potrzebie, że jej wezwanie zostało przyjęte i w każdej chwili zjawi się pomoc. Naciśnięcie przycisku kasującego, instalowanego obok drzwi toalety, powoduje zatwierdzenie zgłoszenia alarmowego i wyłączenie światła uspokajającego oraz sygnalizacji akustycznej i optycznej.

- Należy stosować miskę podwieszaną, a nie wolnostojącą.
- Uchwyty odgrywają istotną rolę w zapewnieniu bezpieczeństwa. Powinny znajdować się po obu stronach toalety, w tym jeden uchylony do góry od strony miejsca na postawienie wózka. Powinny także być umieszczone przy umywalkach oraz przy prysznicu (poręcz pionowa i pozioma), jeśli jest dostępny. Uchwyty muszą być stabilne, sztywne i łatwe do utrzymania w czystości.
- W łazience powinny znaleźć się zawieszone (na wysokości 80–110 cm, nie więcej niż 120 cm): dozownik mydła, uchwyt do papieru toaletowego i ręczników, ewentualnie suszarka do rąk czy włosów, wieszak, lustro (uchylne lub na trwałe przymocowane do ściany, ale zamontowane nisko i na możliwie dużej powierzchni), półka na kosmetyki, gniazdo elektryczne i kontakty (wysokość: 40–110 cm, nie więcej niż 120 cm nad podłogą), kosz na śmieci, wieszak na ubrania (wysokość: 80–110 cm, nie wyżej niż 120 cm nad podłogą).
- Opcjonalnym wyposażeniem pomieszczeń higieniczno-sanitarnych są kabiny prysznicowe. Najwygodniejszy prysznic to taki bez przegród i brodzika. Prysznice ze stałymi ściankami (drzwiami) muszą mieć odpowiednią przestrzeń manewrową, aby Osoba z Niepełnosprawnością (OzN) mogła do niego wjechać, swobodnie obrócić się, wyjechać lub przesiąść się na specjalne siedzisko stawiając jednocześnie wózek blisko siebie. Drzwi kabin prysznicowych powinny otwierać się na zewnątrz, z możliwością blokady. Lepszym rozwiązaniem są drzwi przesuwane, ale zwykła kotara może być najlepsza. Wewnątrz kabiny powinny być m.in. bateria prysznicowa, dozownik mydła, siedzisko, półki na kosmetyki i środki pielęgnacji (na wysokości 80-110 cm, nie wyżej niż 120 cm nad podłogą) oraz uchwyty pomocnicze (poręcz pionowa i pozioma). W pobliżu kabiny powinna być dodatkowa półka na kosmetyki i wieszak na ręczniki, na wysokości zasięgu rąk osób z niepełnosprawnością ruchową.
- Łazienki mogą być wyposażone w przewijaki, szczególnie dla dzieci. Nie mogą one jednak zaburzać minimalnej przestrzeni manewrowej. Najlepszym zatem rozwiązaniem jest wyodrębnienie pomieszczenia dla tzw. rodzica z dzieckiem.
- Ze względu na potrzeby osób z niepełnosprawnością wzroku, umywalka oraz bateria powinny być widoczne. Powinny się wyróżniać kolorystycznie na tle ścian pomieszczenia. Można użyć kontrastowych kolorów, na przykład czarnej baterii na tle białej ściany. Warto również zastosować kontrast dla pozostałego wyposażenia, takiego jak deska sedesowa, szczotka sedesowa, dozownik mydła czy podajnik do papierowych ręczników. Dzięki temu osoby słabowidzące będą mogły bezpiecznie i higienicznie korzystać z toalety.

Plan tyflograficzny przed wejściem do toalety

- Łazienki w budynkach (nie dotyczy toalet przenośnych w terenie) muszą mieć plan tyflograficzny, który jest dostępny dla OzN. Na planie powinny być oznaczone lokalizacje elementów armatury i urządzeń, systemów do wzywania pomocy oraz włączników świat czy gniazd elektrycznych. Jeśli w toalecie jest oświetlenie awaryjne, również powinno być uwzględnione na planie. Plan ten należy umieścić najlepiej przed wejściem do łazienki, w miejscu, gdzie osoba poruszająca się na wózku będzie miała do niego łatwy dostęp, czyli na wysokości 80–110 cm, nie wyżej niż 120 cm nad podłogą.

G. Zagadnienie 2.7. Pomieszczenia

Pomieszczenia w obiektach budowlanych mogą różnić się w zakresie dostępności, w zależności od przeznaczenia i rozmieszczenia ich w budynku. Rozmieszczenie pomieszczeń w budynku dzielimy w zależności od poziomu ich lokalizacji na piwnicę, parter i kolejne

piętra. Szczegółowe wytyczne w tym zakresie znajdują się w „Matrycy diagnostycznej cz. I” (załącznik 1).

Odnosząc się do przeznaczenia danych pomieszczeń wyróżnić można:

- Punkt informacyjny i recepcja powinny być umieszczone przy głównych ciągach komunikacyjnych, najlepiej w pobliżu głównego wejścia, które jest dostosowane do potrzeb OzN i osób ze szczególnymi potrzebami. Wymagane jest, żeby dostęp do tych miejsc był bez konieczności pokonywania schodów. Jeśli w budynku są schody, powinny istnieć alternatywne rozwiązania, takie jak winda, podnośnik pionowy lub przyschodowy albo inne rozwiązania techniczne⁶⁵.

Dostępny blat recepcyjny

---

⁶⁵ Uwaga – jeśli dostęp do pomieszczeń i/lub miejsc w budynku zrealizowany jest za pomocą windy lub platformy, należy uwzględnić rozwiązania techniczne umożliwiające ewakuację, np. krzesła lub materace ewakuacyjne.

- Tworząc punkt informacyjny lub recepcję należy pamiętać o kilku kwestiach. Należy zapewnić szerokie drzwi, antypoślizgową podłogę, odpowiednie szerokości i wysokości blatów i biurek (maksymalnie 90 cm). Ważne jest też kontrastowe oznaczenie miejsca, gdzie obsługiwani są turyści. Krzesła powinny być ergonomiczne, z podłokietnikami. Ponadto, należy umieścić tyflomapy opisujące ciągi komunikacyjne budynku⁶⁶. Ważne jest również przeszkolenie personelu obsługującego recepcję, aby byli świadomi, na co powinni zwracać uwagę przy obsłudze OzN.
- Oddzielny pokój do przewijania lub karmienia powinien być dostępny dla osób poruszających się na wózkach lub rodziców, którzy chcą przewinąć dziecko. Można się tam swobodnie przebrać, a także skorzystać z wyposażenia takiego jak stanowisko do przewijania, umywalka oraz urządzenie do podgrzewania jedzenia dla dzieci. Jeżeli toaleta OzN nie posiada takiego miejsca, taki pokój jest bardzo pomocny.
- Miejsca do wyciszenia, zwłaszcza dla osób z zaburzeniami ze spektrum autyzmu, powinny być przyjazne dzieciom. Aby pomieszczenie spełniało tę funkcję, musi być wyciszone i utrzymane w jednolitej kolorystyce. Ponadto, powinno być pozbawione zbędnych ozdób, mebli, gadżetów, zabawek i innych elementów, które mogą rozpraszać uwagę. Wszelkie sygnały dźwiękowe należy wyeliminować, dlatego pomieszczenie powinno być oddalone od źródeł hałasu i zgiełku.

---

⁶⁶ Ibidem, s. 93-94.

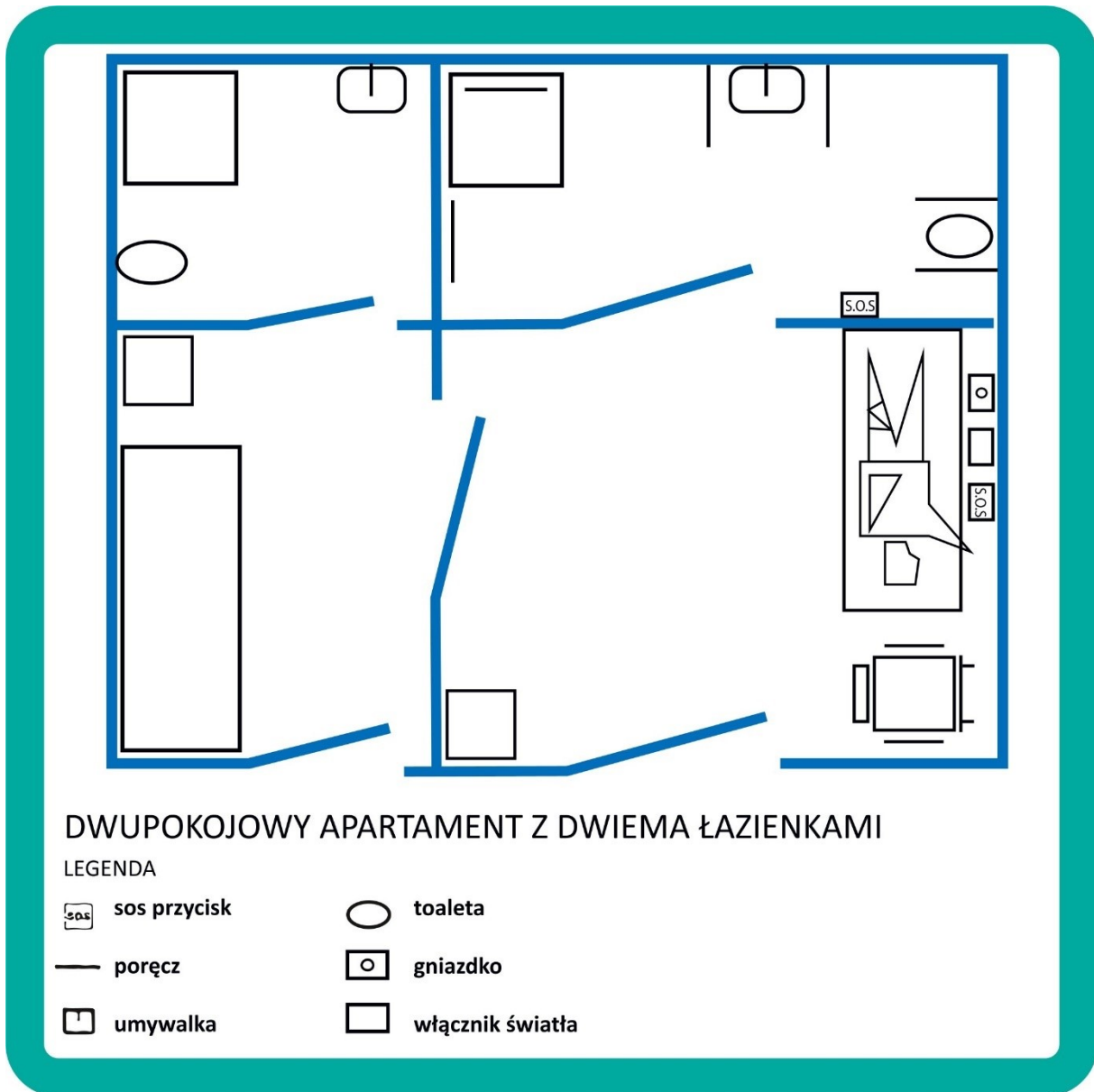

Przykładowa organizacja dostępnej jadalni

- Sale konferencyjne i jadalne muszą spełniać określone warunki dostępności. Między ciągami komunikacyjnymi i ich wyposażeniem powinna być odpowiednia szerokość (przynajmniej 90 cm). Istotne są systemy informacyjne ułatwiające orientację przestrzenną oraz elementy wyposażenia pozbawione ostrych krawędzi. Ważne jest także, aby urządzenia ułatwiające porozumiewanie się były dostępne, w tym urządzenia dla osób z dysfunkcją słuchu, takie jak pętla indukcyjna. W salach konferencyjnych powinno być odpowiednie nagłośnienie oraz właściwa wysokość stołów i krzeseł, a także włączników światła i wieszaków⁶⁷. Dodatkowo, warto

⁶⁷ Ibidem, s. 95-96.

zastosować kontrast w wystroju pomieszczeń, na przykład poprzez ciemny blat i jasną podłogę. To ułatwi samodzielne i bezpieczne poruszanie się osobom słabowidzącym.

Przykładowy układ pokoju OzN i jej asystenta

- Pokoje noclegowe – każdy z obiektów noclegowych na terenie PP lub w jego otoczeniu musi mieć przynajmniej jeden pokój dostosowany do osób z dysfunkcją ruchu i wzroku (najlepiej z możliwością połączenia z sąsiednim pokojem dedykowanym np. asystentom OzN). Należy zwrócić uwagę na szerokość drzwi wejściowych i ciągów komunikacyjnych oraz na rodzaj i ustawienie mebli, i urządzeń w pokoju. Pokój musi mieć przystosowane dla OzN pomieszczenie higieniczno-sanitarne z bezbrodzikową kabiną prysznicową. Należy unikać nagłych zmian oświetlenia, na przykład przy przechodzeniu z pokoju do holu, który powinien być dobrze oświetlony. Łóżka w pokoju muszą być łatwo dostępne z jednej strony. Pomieszczenia w pokoju nie mogą mieć barier architektonicznych, takich jak progi.

Przedmioty w pokojach powinny wyróżniać się z tła i nie posiadać zbędnych wzorów. Meble i elementy wyposażenia muszą być na odpowiedniej wysokości dla osób na wózkach, a oświetlenie powinno być regulowane, w tym również z pozycji leżącej z łóżka. Niezbędny jest dźwiękowy i świetlny system przyzywowo-alarmowy⁶⁸.

W obrębie dostępnych budynków i pomieszczeń warto również zapewnić OzN miejsca, gdzie:

- mogą podładować swój telefon komórkowy, który pomaga im w zwiedzaniu obiektu czy eksploracji terenu. Alternatywnym narzędziem może być powerbank udostępniany OzN w sytuacji awaryjnej,
- dzieci mają możliwość realizacji własnych aktywności motorycznych w postaci np. miejsca zabaw, kącika do rysowania, stanowiska do eksperymentów, przestrzeni, gdzie mogą spokojnie zjeść przywieziony ze sobą prowiant.

II. 3 Obszar techniczny

Obszar techniczny obejmuje standardy określające dostępność terenu PP dla osób ze szczególnymi potrzebami oraz ich opiekunów. Standardy dotyczą również obiektów na terenie PP. Charakterystyka, która jest podana poniżej, opisuje ramy, jakie powinien spełniać obszar techniczny dostępny dla osób z różnym poziomem sprawności. Szczegółowe dane są zawarte w „Matrycy diagnostycznej cz. I” w zakresie bezpieczeństwa przeciwpożarowego oraz w „Matrycy diagnostycznej cz. II” w pozostałym zakresie.

Obszar ten podzielony został na siedem zagadnień:

- 3.1. Dostosowanie informacji turystycznej i stron internetowych
- 3.2. Oznakowanie obiektów terenowych i wewnątrz budynków
- 3.3. Mobilność na terenie parku przyrodniczego
- 3.4. Bezpieczeństwo
- 3.5. System ostrzegania o potencjalnym niebezpieczeństwie
- 3.6. Wybrane usługi: gastronomia i zakwaterowanie

Poszczególne zagadnienia mają różną istotność dla różnych grup osób ze szczególnymi potrzebami:

---

⁶⁸ Ibidem, s. 98-100.

Zagadnienie	Osoby z problemami w poruszaniu się	Osoby z problemami wzroku	Osoby z problemami słuchu	Osoby z niepełnosprawnością intelektualną, chorobami psychicznymi, zaburzeniami ze spektrum autyzmu	Osoby z małymi dziećmi, kobiet w ciąży i osób starszych
3.1. Informacja na stronach internetowych	✓	✓	✓	✓	✓
3.2. Oznakowanie oraz elementy informacyjne	✓	✓	✓	✓	✓
3.3. Mobilność na terenie parku	✓	✓			✓
3.4. Bezpieczeństwo	✓	✓	✓	✓	✓
3.5. System ostrzegania o warunkach pogodowych	✓	✓	✓		✓
3.6. Wybrane usługi: gastronomia i zakwaterowanie	✓	✓	✓	✓	✓

A. Zagadnienie 3.1. Dostosowanie informacji turystycznej i stron internetowych

Informacja turystyczna może być podzielona na dwa rodzaje. Pierwszy rodzaj to informacja zachęcająca potencjalnych turystów do odwiedzenia parku. Drugi rodzaj to informacja służąca do oprowadzenia ich po parku. W dzisiejszych czasach najważniejszym sposobem przekazywania informacji turystycznej dla osób z szczególnymi potrzebami jest odpowiednio skonstruowana, dostępna strona internetowa parku. Na tej stronie powinny być

przedstawione rzetelne i aktualne informacje. Informacja w formie papierowej, używana podczas zwiedzania, jest mniej ważna w erze urządzeń mobilnych i ekologii.

Informacja turystyczna:

- Powinna być umieszczona na stronie internetowej PP. Strona internetowa powinna:
  - Spełniać aktualne standardy określone w ustawie o dostępności cyfrowej. Ustawa ta zawiera wytyczne dotyczące dostępności stron internetowych skierowane do wszystkich osób zaangażowanych w tworzenie i redagowanie serwisów internetowych.
  - Być projektowana zgodnie z standardami, które ograniczają problemy techniczne i zapewniają pełną kompatybilność z różnym oprogramowaniem, zwłaszcza przeglądarkami internetowymi⁶⁹.
  - Zawierać informacje o udogodnieniach dla poszczególnych grup osób ze szczególnymi potrzebami.
  - Generować również inne korzyści – dostępne strony internetowe są wyżej pozycjonowane przez wyszukiwarki internetowe, np. przez Google⁷⁰.
  - Spełniać potrzeby informacyjne i techniczne. Nie zawsze musi być ona atrakcyjna wizualnie. Wystarczy, że umożliwi osobom z różnymi rodzajami niepełnosprawności skorzystanie z niej.
  - Prawidłowo wyświetlać się na różnych urządzeniach (monitorach, tabletach, smartfonach). Na każdym z nich powinna pozwalać na wygodną nawigację i dostęp do pełnej treści.
  - Być napisana jasnym i zrozumiałym językiem⁷¹.
  - Zawierać teksty napisane czcionką bezszeryfową.
  - Zawierać możliwość powiększenia rozmiaru czcionki oraz wyboru kontrastu.
  - Zawierać opis alternatywny grafik i zdjęć.
  - Stosować załączniki tworzone z dokumentów źródłowych – należy unikać przetwarzania obrazów na format PDF.
  - Mieć proste, przejrzyste i logicznie zbudowane menu.
  - Jeśli zawiera formularze, wszystkie pola obowiązkowe formularza powinny być wyraźnie oznaczone, przy czym niedopuszczalne jest oznaczenie wyłącznie za pomocą koloru. Każde pole formularza powinno posiadać etykietę opisową określającą funkcję i oczekiwaną wartość.
  - Zawierać nagłówki używane w całym serwisie do tytułowania poszczególnych sekcji⁷².

---

⁶⁹ A. Zajadacz (red.), Turystyka Dostępna. Rekomendacje dla sektora usług turystycznych, Poznań 2020, s. 48.

⁷⁰ Ibidem, s. 50.

⁷¹ Ibidem, s. 53.

⁷² Ibidem, s. 64-56.

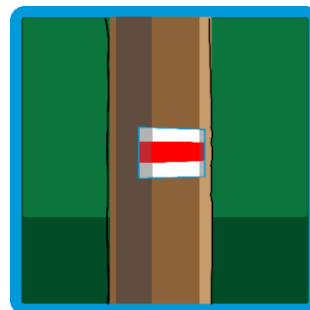
- Powinna być umieszczona na wszelkich materiałach informacyjnych PP w formie krótkich i jasnych tekstów. Dobrą praktyką jest tworzenie broszur z tekstem łatwym do czytania (ETR) oraz umieszczanie kodów QR na tablicach informacyjnych. To pozwoli na łatwe odczytywanie treści za pomocą aplikacji mobilnych. Należy jednak pamiętać, że korzystanie z tablic wymaga dostępu do sygnału GPS. Szczegóły dotyczące infrastruktury informacyjnej można znaleźć w zagadnieniu 3.2.

B. Zagadnienie 3.2. Oznakowanie obiektów terenowych i wewnątrz budynków

Oznakowanie obiektów terenowych realizuje się według innych zasad niż oznakowanie wewnątrz budynków. Są one oznaczone inaczej, ale cechuje je konieczność bycia widocznymi, dostępnymi fizycznie i czytelnymi szczególnie dla OzN. Ważne jest, żeby oznakowanie było zestandaryzowane, aby ułatwić poruszanie się po obiektach terenowych i kubaturowych oraz komunikację między zarządcą a turystą.

W terenie, zgodnie z przyjętymi standardami graficznymi, powinny znajdować się:

- Oznaczenia przebiegu szlaków – zaleca się stosowanie jednego standardu oznaczenia szlaków przez PP i inne podmioty tworzące obiekty turystyczne. Spójne i zgodne z ujednoliconymi standardami znaki mogą mieć duży wpływ na poprawę bezpieczeństwa na szlakach turystycznych. Z uwagi na niekwestionowane doświadczenie w tym zakresie PTTK, zaleca się stosowanie oznakowania zaproponowanego przez ww. Towarzystwo. Aktualna Instrukcja znakowania szlaków PTTK nie zawiera jednak standardu dla szlaku dostępnego. Sposób znakowania szlaków dostępnych (w tym kolory znaków, ich kształt, wielkość, opis, odległości między znakami), warto konsultować z Centralnym Ośrodkiem Turystyki Górskiej PTTK (COTG)⁷³. To ważne szczególnie wtedy, gdy tworzone są nowe znaki, piktogramy, oznaczenia.
- Drogowskazy są znakami informacyjnymi. Stosuje się je na skrzyżowaniach szlaków, gdzie mnogość innych oznaczeń może spowodować niepewność turysty.

---

⁷³ <https://cotg.pttk.pl/> (dostęp: 21.09.2023).

Na tablicy powinna znajdować się mapa, która zawiera oznaczenia w postaci piktogramów⁷⁴. Przedstawiają one, gdzie w terenie znajdują się bariery i jakiego są rodzaju.

Powyższe piktogramy są własnością Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe. Dyrektor Generalny Lasów Państwowych wyraża zgodę na ich wykorzystywanie w działaniach i pracach związanych z szeroko rozumianą turystyką leśną na terenie całej Polski wyłącznie przez: j.o. PGL LP, jednostki Skarbu Państwa i samorządu terytorialnego. Znaki te (piktogramy) mogą być wykorzystane w całości i części w celach udostępniania terenów zarządzanych przez PGL LP oraz inne ww. podmioty publiczne, w tym w szczególności: drukowanie i wywieszanie w terenie, zamieszczanie w różnego rodzaju dokumentach i

⁷⁴ W Lasach Państwowych stosowane są trzy rodzaje piktogramów: ogólnoinformacyjne – w kolorystyce niebieskiej, ostrzegawcze – w kolorystyce żółtej oraz zakazu – w kolorystyce czerwonej.

materiałach udostępnianych turystom. Pozostałe zainteresowane podmioty niż wyżej wymienione mają obowiązek każdorazowego wystąpienia do Dyrekcji Generalnej Lasów Państwowych o zgodę na ich wykorzystanie.

Te same informacje, które są zamieszczone na tablicach informacyjnych, powinny być dostępne także w formie tekstowej, na przykład pod postacią QR-kodów.

- Nie zaleca się umieszczania różnych makiet, tabliczek z alfabetem Braille'a i podobnych materiałów na zewnątrz ze względu na zmienne warunki pogodowe i trudność w utrzymaniu ich czystości. Zwłaszcza w odległych miejscach, gdzie pracownicy parku rzadziej się pojawiają. W zimie mogą być pokryte śniegiem i lodem, a jesienią liśćmi lub innymi zanieczyszczeniami. To utrudnia dostęp do zawartych na nich informacji lub uniemożliwia go całkowicie.

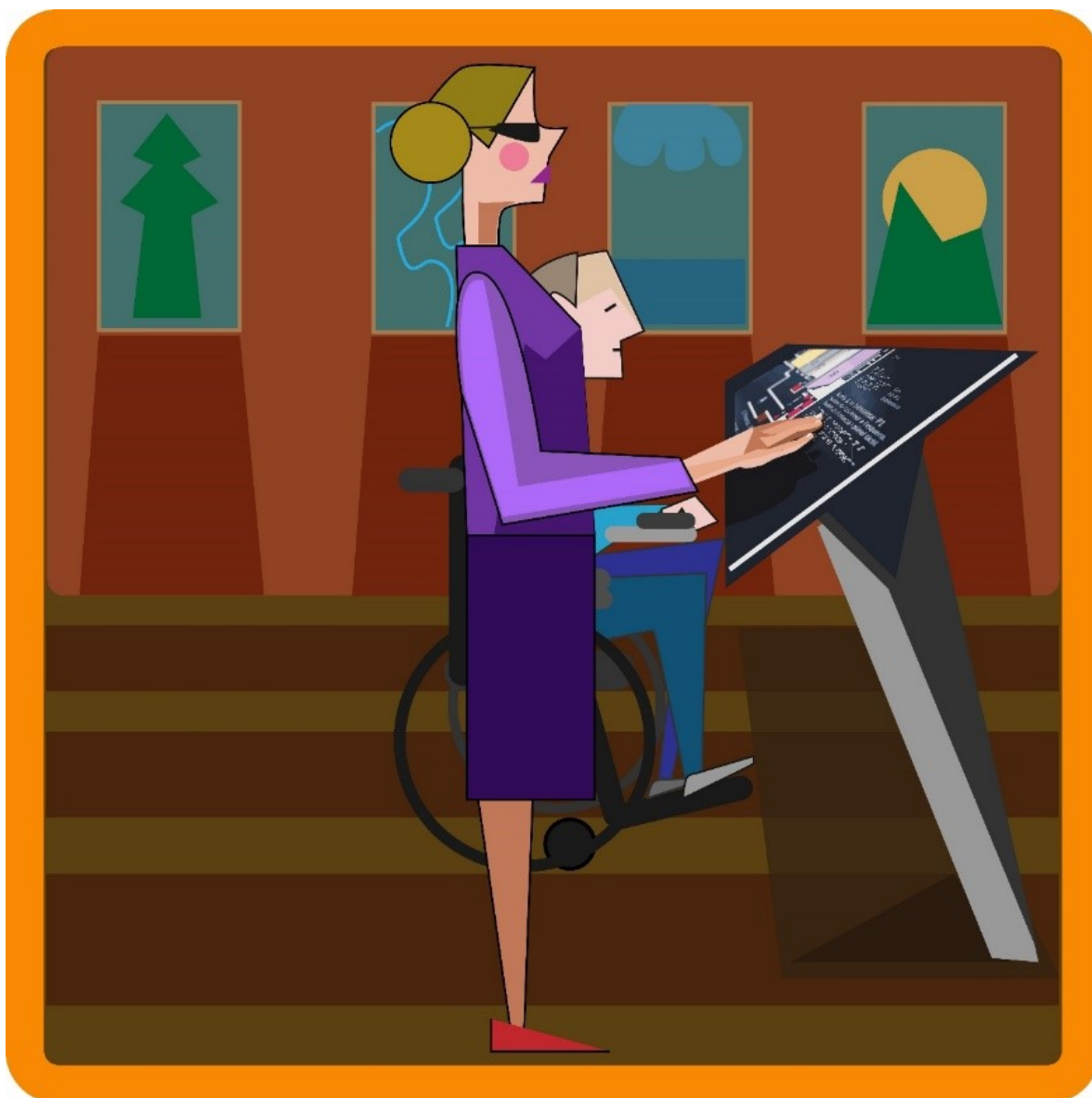
W budynkach lub pod zadaszeniem powinny znajdować się różne systemy informacyjne. Mają one ułatwiać orientację przestrzenną, szczególnie dla osób z niepełnosprawnością wzroku. Elementy informacyjne mogą mieć postać:

- Oznaczeń kontrastowych i ścieżek dotykowych (o odmiennej fakturze) – pozwalają one osobom z niepełnosprawnością wzroku bezpiecznie poruszać się w obrębie udostępnionych przestrzeni.

Przykładowa ścieżka dotykowa

Ścieżki dotykowe są stworzone w celu informowania o kierunku ruchu, lokalizacji miejsc i ostrzegania o przeszkodach. Mogą być umieszczone w formie prowadnic i punktów uwagi w budynkach, gdzie często pojawiają się osoby z niepełnosprawnością wzroku. Mogą być umieszczone również wzdłuż chodników i innych utwardzonych nawierzchni, zwłaszcza w przestrzeniach zurbanizowanych.

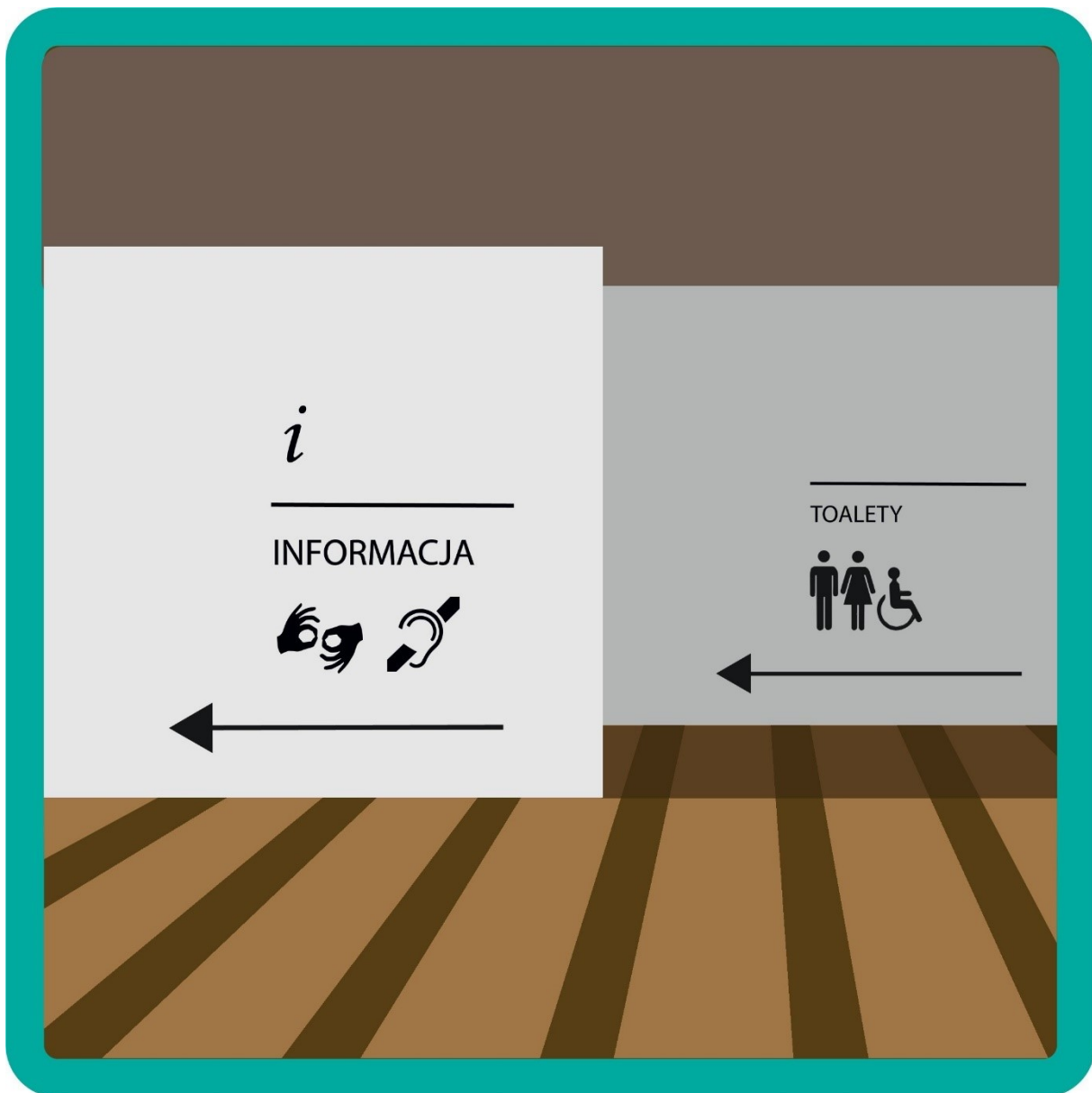
Przykładowa tablica w druku powiększonym i alfabecie Braille'a

- Tablic informacyjnych w druku powiększonym i tabliczek w alfabecie Braille'a – powinny być umieszczone na wysokości umożliwiającej ich czytanie z bliska i ewentualnie dotykane. Tablice powinny być aktualne, kompletne i kompleksowe, a także zrozumiałe dla odbiorcy z uwzględnieniem jego możliwości percepcyjnych. Należy używać dużych czcionek z kontrastowymi kolorami. Tabliczki w alfabecie Braille'a powinny znajdować się wewnątrz budynków na wysokości umożliwiającej ich odczyt osobom siedzącym na wózku, czyli 70-90 cm nad podłogą. Jednak znalezienie tych tabliczek w przestrzeni budynku może być problemem dla osób niewidzących. Aby ułatwić korzystanie z danego obiektu lub ekspozycji zaleca się stosowanie tabliczek ruchomych, które osoba niewidząca może trzymać w ręku.
- Tyflomap dla osób z niepełnosprawnością wzroku – mapa obrazująca układ obiektu lub kształt danego terenu.

Przykładowa ekspozycja z możliwością wycucia proporcji

- Makiet kształtu i proporcji np. szczytów górskich, jezior, obiektów budowlanych, dzikich zwierząt itp. Służą one do przedstawiania tych obiektów w sposób, który uwzględnia ich proporcje w odniesieniu do człowieka.
- Dotykowych planów sytuacyjnych, które są wypukłe i mają napisy w druku płaskim powiększonym oraz w alfabecie Braille'a. Dodatkowo zawierają piktogramy. Na dotykowych planach powinny być umieszczone informacje o drogach ewakuacyjnych oraz bezpiecznym miejscu schronienia.

Przykładowy naścienny system prowadzenia odwiedzających

- Specjalnych systemów prowadzenia odwiedzających w budynkach, które można podzielić na naścienne i przypodłogowe. W tej kategorii można zastosować zarówno liniowy, jak i tabliczkowy system prowadzenia. Liniowe systemy są oznaczone kontrastowymi kolorowymi liniami namalowanymi lub zamontowanymi na ścianach, które prowadzą odwiedzających do konkretnych pomieszczeń. Wskazane jest, aby w ten sposób oznaczone były na przykład droga ewakuacyjna czy dojście do toalety.
- Dodatkowych elementów informacyjnych – napisów na poręczach, oznaczeniach drzwi i pięter w alfabecie Braille'a. Informują one o charakterze pomieszczenia, do

którego prowadzą schody. Należą do nich również foldery informacyjne zawierające informacje o strukturze budynku, jego wyposażeniu oraz udogodnieniach dla OzN⁷⁵.

Przy projektowaniu oznakowania wewnątrz budynków najważniejszymi elementami, na które należy zwrócić uwagę są:

- Stoiska informacyjne, miejsca odprawy i sprzedaży biletów powinny być wyraźnie oznaczone. Powinny mieć również obszar dostępny dla osób o ograniczonej sprawności ruchowej. Najlepiej, aby znajdował się on jak najbliżej wejścia.
- Ogłoszenia powinny być dostępne w formie wizualnej i dźwiękowej. Dzięki temu można je będzie przeczytać lub obejrzeć (znaki na tablicach elektronicznych i dużych ekranach) oraz wysłuchać (sygnały dźwiękowe).
- Dostępne usługi i udogodnienia należy ustandaryzować, czyli ujednoczyć. Powinny być wyraźnie oznaczone łatwo zrozumiałymi symbolami w odpowiednim rozmiarze i kolorze kontrastującym z tłem.
- Ogólnodostępne informacje powinny być dostarczane w odpowiednim czasie i bez dodatkowych kosztów. Formaty i technologie należy dostosować do różnych rodzajów niepełnosprawności.
- Alarmy przeciwpożarowe powinny emitować sygnały wizualne i dźwiękowe. Oznaczenie wyjść awaryjnych musi być jasne i dobrze oświetlone. Zaleca się, aby obiekty były wyposażone w mapy, które wyraźnie pokazują miejsca zbiórki i schronienia.

Istnieje jeszcze jeden system oznakowania dostępnego obiektu, który jest ceniony przez osoby z niepełnosprawnością wzroku. Może być stosowany zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz budynków. Nazywa się „Totupoint” i jest to system znaczników dźwiękowych. Składa się z małych urządzeń, które współpracują z aplikacją na smartfony. Za pomocą tej aplikacji znaczniki są wykrywane i aktywowane. Gdy turysta zbliży się do nich, usłyszy zaprogramowany komunikat informujący, gdzie dokładnie jest i co w danym miejscu się znajduje, na przykład toaleta czy wejście do sali wykładowej. Dźwiękowy komunikat informujący „tu jestem”, to dla OzN kluczowa sprawa. Dzięki temu z dużą dokładnością mogą zlokalizować dane miejsce.

Bardzo ważnym elementem towarzyszącym obiektom (zwłaszcza tym w terenie) są tablice z regulaminem zasad ich udostępnienia. Regulamin powinien być przygotowany w zrozumiałym języku i zawierać pozytywny przekaz (zamiast słowa „zabrania się”, lepiej używać „prosi się o”). Dla większej przejrzystości można dodać też piktogramy. W regulaminie warto uwzględnić zapisy ważne z perspektywy OzN. Mogą dotyczyć na przykład korzystania z pojazdów elektrycznych lub konieczność zachowania ciszy i spokoju z uwagi na osoby cierpiące na zaburzenia ze spektrum autyzmu. Dobrze przy okazji

---

⁷⁵ W. Kacprzyk, *Turystyka w Lasach Państwowych. Tom III. Lasy bez barier – obiekty kubaturowe*, Nowy Bedoń: Ośrodek Rozwojowo-Wdrożeniowy Lasów Państwowych, 2016, s. 53-58.

zaznaczyć, że słuchanie muzyki jest dozwolone tylko w słuchawkach. Regulamin powinien być dostępny dla OzN w formacie elektronicznym (odbieranym przez znacznik), alfabecie Braille'a i tekście ETR.

C. Zagadnienie 3.3. Mobilność na terenie parku przyrodniczego

Szlaki turystyczne w PP najczęściej są przeznaczone dla turystów pieszych. Problem pojawia się w przypadku osób, które mają trudności z poruszaniem się i często nie są w stanie samodzielnie pokonać nawet niewielkiego dystansu. Rozwiązaniem jest możliwość skorzystania na terenie niektórych PP z różnego rodzaju środków transportu. Na przykład Dolinę Kościeliską w Tatrzańskim Parku Narodowym można przejechać bryczką (za dodatkową opłatą). Część PP pozwala natomiast na jazdę na rowerze. To jednak nie rozwiązuje problemu samodzielnego zwiedzania przez OzN.

Z pomocą przychodzą nowe rozwiązania techniczne. Odbywa się to zgodnie z zasadą, że lepiej używać lekkich pojazdów, zamiast ingerować w środowisko naturalne. Wygląd takiego pojazdu jest istotny zarówno dla turystów, jak i dla PP. Priorytetem jest zachowanie krajobrazu i naturalnej estetyki miejsca. Ważne i oczekiwane cechy mobilności na terenach przyrodniczych to „wkomponowanie” pojazdu w środowisko oraz przyjazny wygląd.

Dobrym rozwiązaniem sprzyjającym dostępności PP jest możliwość wypożyczenia (po wcześniejszej rezerwacji on-line lub telefonicznej) różnych urządzeń lub pojazdów. Mogą być one na wyposażeniu parku lub dostarczane przez inne firmy współpracujące z PP. Są to na przykład:

- rowery trzykołowe,
- tandemy do turystyki osób z niepełnosprawnością wzroku,
- przystawki jednokołowe o napędzie ręcznym – specjalne przystawki do wózków, poprawiające mobilność zwykłego wózka inwalidzkiego,
- lekkie terenowe wózki o napędzie nożnym lub ręcznym wspomagane elektrycznie,
- lekkie terenowe wózki o napędzie elektrycznym sterowane joystickiem,
- elektryczne przystawki napędowe,
- elektryczne skutery inwalidzkie,
- terenowe wózki o napędzie hybrydowym – ręcznym lub nożnym, wspomaganym elektrycznie.

PP mogą wspierać mobilność w okresie zimowym samodzielnie lub poprzez podmiot zewnętrzny. Na rynku jest wiele tanich i prostych rozwiązań, które mogą pomóc w tworzeniu różnorodnych propozycji spędzania wolnego czasu na śniegu, takich jak np.:

- Rakiety śnieżne – idealne rozwiązanie na spokojne zimowe wędrowki, nawet w głębokim śniegu. Mają ostre zakończenia, które zapewniają bezpieczne chodzenie po oblodzonych trasach.

- Małe raki turystyczne (tzw. raczki) – są przeznaczone dla początkujących turystów. Są nieco mniej wymagające niż te profesjonalne używane przez taterników czy alpinistów. Jednakże zapewniają bezpieczeństwo i stabilność nawet na mocno oblodzonych szlakach, stromych zimowych podejściach i ostrych zejściach.
- Nakładki antypoślizgowe (stosowane na butach) – są prostym i tanim rozwiązaniem, które zwiększa przyczepność turysty podczas wędrówki po zmrożonym śniegu i lodzie. Jest to idealne rozwiązanie na łatwe trasy.
- Narty biegowe – lekkie narty, które mają gładki ślizg lub łuskę, zapewniającą lepszą przyczepność przy lekkim podejściu. Dobrze sprawdzają się na trasach biegowych. Jeśli chcemy zastosować takie rozwiązanie na terenie PP, warto zadbać o profesjonalne wytyczenie śladu lub skorzystanie z skutera śnieżnego lub ratraka, aby utwardzić ścieżkę.
- Narty śladowe z fokami – są nieco szersze niż biegówki, które mają ślizg z łuską. Są idealne do turystyki i rekreacji. Doskonałe do wędrowania po polach, polanach i duktach leśnych. Dobrze sprawdzają się również na trasach biegowych. W przypadku terenu PP warto zadbać o profesjonalny ślad lub użyć skutera śnieżnego lub ratraka, aby utwardzić ścieżkę. Na rynku dostępne są modele nart śladowych, które nie wymagają specjalnych butów narciarskich. Wiązanie pasuje do zwykłych butów górskich lub turystycznych. Co ciekawe, do takich nart można zamówić foki⁷⁶, które umożliwiają podejście nawet stromym zboczem.
- Narty skiturowe⁷⁷ – skituring łączy w sobie cechy turystyki zimowej i narciarstwa. Charakterystyczną cechą takich nart jest ich stosunkowo niewielka waga. Mają specjalne wiązania z ruchomą piętą przystosowane do podchodzenia. Po przyblokowaniu umożliwiają zjazd jak na zwykłych nartach. Do podchodzenia w skituringu stosuje się foki. Pozwalają one na podejście stromym stokiem. Narty w trakcie marszu zapobiegają zapadaniu się w świeżym śniegu i umożliwiają szybkie przemieszczanie się po szlaku. Narty te oferują też nowe możliwości dla osób z niepełnosprawnością wzroku. W okresie zimowym trudności terenowe (takie jak wystające konary, kamienie i korzenie) są przysypane śniegiem. Dodatkowo foki pozwalają na spowolnienie przy zjazdach, co daje komfort i poczucie bezpieczeństwa.

---

⁷⁶ Foki – specjalne pasy doklejane do ślizgu nart, umożliwiające podejścia na nartach.

⁷⁷ Skitury to narty przystosowane zarówno do zjazdów, jak i podchodzenia. Łączą one w sobie funkcjonalność nart zjazdowych oraz biegowych. Dzięki temu można na nich zjeżdżać poza wyznaczonymi stokami i nie korzystać z wyciągów. Skitury są o wiele lżejsze od tradycyjnych nart – ich waga to od 1 do 1,5 kg – ta lekkość stanowi duży atut przy podchodzeniu. Do nart skiturowych stosowane są specjalne wiązania, umożliwiające sztywne przymocowanie pięty do narty lub jej uwolnienie (gdy but przymocowany jest tylko w przedniej części). Niezbędną częścią wyposażenia podczas skituringu są również tak zwane foki – pasy specjalnej tkaniny, które dzięki włosom układającym się w jedną stronę, zapobiegają cofaniu się narty.

Dzięki korzystaniu z harszli⁷⁸ (tzw. noży lodowych – dodatkowych akcesoriów używanych, gdy zastosowanie fok jest niewystarczające) można się poruszać po oblodzonym terenie. Narty skiturowe umożliwiają stabilny zjazd, w odróżnieniu od nart biegowych. Co najważniejsze, wydają one specyficzny dźwięk, który ułatwia lokalizację przewodnika przez osobę niewidomą podążającą za nim. Jeśli chodzi o zakup nart dla osób niewidomych, należy wybrać zapięcia typu „szynowego” oraz foki „bezklejowe”.

- Narty trekkingowe – połączenie nart skiturowych, raket śnieżnych i biegówek w jednym. Są krótkie i szerokie, świetnie zastępują rakiety śnieżne. Nie wymagają specjalnych butów narciarskich. Wiązanie jest proste w obsłudze i dopasowuje się do zwykłych butów górskich lub turystycznych. Narty takie są odpowiednie dla narciarzy na różnych poziomach umiejętności. Pozwalają łatwo odkrywać zimową przyrodę. Są również idealne na różne warunki śniegowe. Dodatkowo, zapewniają poczucie wolności podczas marszu i jazdy na prostych stokach.
- Kije narciarskie i trekkingowe są bezpieczniejsze, gdy mają kije z dużymi talerzykami na końcach. Talerzyki zapobiegają zapadaniu się kijków w śniegu.
- Sanki fińskie – dobre rozwiązanie dla różnych grup osób. Mogą być używane przez osoby zdrowe, niewidome poruszające się w towarzystwie asystenta lub osoby z problemami z poruszaniem się, na przykład osoby starszej czy po lekkim udarze. Posiadają płozy, siedzisko i wysoką obręcz (uchwyt) podobną do chodzików. Wprawiamy je w ruch, popychając je lub odpychając się jedną nogą od podłoża. Sanki mogą być używane przez OzN jako zimowy chodzik z odpowiednią asekuracją. Są stabilne i mogą być pomocne dla osób mniej sprawnych, osłabionych lub odzyskujących sprawność po wypadku. Co ważne – w razie konieczności siedzisko może służyć do odpoczynku. Sanki mogą być również wykorzystane do psiego zaprzęgu. Najlepiej sprawdzają się na ubitym śniegu, na trasach do nart biegowych.

Turystyka z wykorzystaniem nowoczesnych technologii stosuje pojazdy ze wspomaganie elektrycznym. Dzięki temu możliwe jest dotarcie do obszarów chronionych i eksplorowanie niedostępnych dotąd przestrzeni. Dla przygotowanych tras o łagodnych nachyleniach podłużnych i poprzecznych przeznaczone są skutery elektryczne i przystawki. Natomiast trójkołowe rowery poziome elektryczne oraz handbiki⁷⁹, dzięki swoim właściwościom jezdny, umożliwiają dotarcie do wyznaczonych miejsc w trudnym terenie. W terenach o większych nachyleniach lub z naturalnymi barierami można użyć czterokołowego wózka elektrycznego dla OzN, który ma napęd na 2 (2 x 4) lub 4 koła (4 x 4).

---

⁷⁸ Harszle – urządzenie umożliwiające narciarzowi poruszanie się na nartach skiturowych na stromych podejściach lub na zlodzonym/zmrożonym śniegu. Są odpowiednikami raków pod butami wspinaczkowymi. Harszle są akcesoriami wykonanymi z miękkiej stali lub glinu.

⁷⁹ Handbike – według dosłownego tłumaczenia z języka angielskiego – rower trójkołowy z napędem ręcznym przeznaczony dla osób niepełnosprawnych ze schorzeniem narządu ruchu.

Elektryczna przystawka do wózka inwalidzkiego

Elektryczna przystawka do wózka inwalidzkiego to jednokołowy przedni napęd elektryczny, który zmienia sposób poruszania się na wózku inwalidzkim. Przekształca on zwykły wózek manualny w elektryczny z baterią zamontowaną na przykład w przystawce. Dzięki temu ułatwia OzN poruszanie się w trudnym terenie. Przystawka może być też manualna. Pozwala ona na poruszanie się po nierównym terenie, wysokich chodnikach, wiejskich drogach oraz leśnych ścieżkach.

Melex na szlaku turystycznym

Inną propozycją wartą rozważenia jest dodanie do oferty parku możliwości zwiedzania z przewodnikiem, który jest jednocześnie kierowcą pojazdu elektrycznego Melex. Obecnie na rynku dostępne są pojazdy dwu-, cztero-, sześćo- a nawet ośmioosobowe. Jednak biorąc pod uwagę uwarunkowania przestrzenne PP, za pojazd służący osobom ze szczególnymi potrzebami może służyć typ czteroosobowy. Pojazdy te wyróżnia duży komfort i bezpieczeństwo jazdy, ponieważ w najnowszych modelach zastosowano wielowahaczowe zawieszenie, które znacząco zwiększa również zwrotność. Są one również wyposażone w 3-punktowe pasy bezpieczeństwa. Należy jednak pamiętać, że pojazdy akumulatorowe mają ograniczony zasięg, jaki mogą pokonać na w pełni naładowanym akumulatorze.

Skuter OzN na szlaku turystycznym

Kolejnym rozwiązaniem ułatwiających poruszanie się OzN po PP są skutery elektryczne.

Mobilność osób ze szczególnymi potrzebami to nie tylko możliwość samodzielnego poruszania się po PP. Ważne jest również zapewnianie transportu na większe odległości i w miejsca, gdzie nie ma szlaków pieszych, na przykład za pomocą kolejki linowej lub szynowej. Istnieje kilka kwestii, które należy wziąć pod uwagę przy udostępnianiu terenu parku OzN, niezależnie od wybranego typu pojazdów elektrycznych:

- Elektromobilność to doskonałe rozwiązanie wspomagające mobilność nie tylko OzN, ale i osób starszych, kobiet w ciąży lub mniej sprawnych ruchowo, na przykład otyłych. Ważne jest dopasowanie przystawek lub pojazdów do rodzaju terenu, długości tras i potrzeb osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności. Dobrym rozwiązaniem będzie pilotaż i konsultacje z producentami oraz organizacjami zajmującymi się OzN.

- Pojazdy elektryczne lub wspomagane elektrycznie powinny mieć stabilną i modułową konstrukcję, być bardzo sprawne w trudnym terenie oraz umożliwiać długotrwałą pracę.
- Atrakcyjność PP polega na ciszy i spokoju oraz pięknym krajobrazie. Nie można wprowadzać swobodnego wjazdu pojazdów na wszystkie szlaki turystyczne. Kwestia udostępniania dróg na przejazdy elektrycznymi pojazdami silnikowymi powinna być uregulowana przez dyrekcję parku. Dopuszczalną prędkość tych pojazdów zaleca się ograniczyć do 25 km/h.
- Stosowanie elektromobilnych pojazdów ułatwiających przemieszczanie się po terenie PP rodzi konieczność używania (w wyjątkowych sytuacjach) sygnałów dźwiękowych.
- Parki, które decydują się na rozwiązania dla osób ze szczególnymi potrzebami, muszą uwzględnić kwestie formalno-prawne. Dotyczą one między innymi ubezpieczenia OC na wypadek nieszczęśliwego zdarzenia podczas korzystania ze skutera/roweru. Należy również pamiętać o profesjonalnym serwisie oraz przeszkoleniu personelu odpowiedzialnego za bieżący serwis i opiekę techniczną nad sprzętem. Konieczne jest również określenie warunków, regulaminów i procedur wypożyczania sprzętu oraz ustalenie, kto i w jakich warunkach może go wypożyczyć. Dobrym rozwiązaniem jest także organizowanie asystentury przejazdów i wycieczek elektromobilnych.
- OzN uznają za problematyczne m.in. kwestie zapewniania bezpieczeństwa na skrzyżowaniach szlaków, zwłaszcza tam, gdzie ścieżki rowerowe krzyżują się z pieszymi. W związku z tym zaleca się opracowanie tras przeznaczonych dla użytkowników urządzeń wspomagających mobilność, jeśli jest to możliwe.
- Informacje przekazywane pasażerom przed podróżą po PP lub w jej trakcie powinny uwzględniać potrzeby osób z niesprawnością sensoryczną. Muszą być dostępne w formatach wizualnych i dźwiękowych. Informacje dotyczące ewakuacji awaryjnej powinny być dostarczane w alternatywnych formatach, takich jak język migowy i pismo.

Informacja o dodatkowych urządzeniach dostępnych na terenie PP powinna być umieszczona na stronie internetowej. Na stronie powinien znajdować się również cennik oraz dane kontaktowe osoby odpowiedzialnej za zarządzanie sprzętem, u której można dokonać rezerwacji. OzN, które chcą skorzystać z urządzeń wspomagających mobilność, powinny wcześniej zostać przeszkolone z obsługi sprzętu. Dzięki temu będą mogły wygodniej, bezpieczniej i w sposób bardziej satysfakcjonujący skorzystać z oferty turystycznej danego PP.

Ważne jest zadbanie o element łańcucha dostępności, jakim jest transport publiczny. Ten proces jest długotrwały i wymaga wprowadzenia stopniowych zmian w społeczności lokalnej. Rekomenduje się umieszczenie rozkładów jazdy busów dostosowanych do przewozu osób na wózkach na stronie parku. Warto nawiązać stałą współpracę w tym zakresie z partnerami zewnętrznymi, tj. samorządami czy lokalnymi przewoźnikami, aby tworzyć ułatwienia dla OzN. Bez transportu dostępność na terenie PP będzie ograniczona.

Pojazdy pasażerskie takie jak prywatne pojazdy do wynajęcia, autobusy, autokary, taksówki, tramwaje, koleje linowe, pociągi, promy podmiejskie i statki wycieczkowe powinny być zaprojektowane w taki sposób, żeby umożliwiały bezpieczny i wygodny transport dla osób o ograniczonej sprawności ruchowej.

D. Zagadnienie 3.4. Bezpieczeństwo

Zapewnianie bezpieczeństwa w PP opiera się na procedurach wynikających z polskiego prawa i regulaminów wewnętrznych parków. Standardowe szkolenia z BHP na ogół zawierają podstawowe informacje dotyczące pierwszej pomocy, ergonomii pracy i radzenia sobie w sytuacjach zagrożenia. Jednak środowisko osób ze szczególnymi potrzebami wymaga poszerzenia tej wiedzy. Zatem należy rozszerzyć program szkoleń z BHP o tematy związane z bezpieczeństwem osób z różnymi niepełnosprawnościami. Istnieje również potrzeba przeglądu i ewentualnego dostosowania procedur, aby uwzględniły te zagadnienia.

Należy wspomnieć o odpowiedzialności zarządcy obiektu i terenu za bezpieczeństwo turystów. Najlepszym rozwiązaniem jest organizacja dostępnych obiektów (na przykład szlaków) na zarządzanym gruncie. Wówczas odpowiedzialność za ewentualne nieszczęśliwe zdarzenia i wypadki jest jednoznaczna. Często jednak obiekty przekraczają granice zarządzanego terenu i przebiegają przez grunty o różnym statusie własności. W takim przypadku konieczne jest uregulowanie zasad organizacji obiektu przez umowę z innym podmiotem. Oprócz spraw finansowych, istotne jest utrzymanie terenu w dobrym stanie, włączając nawierzchnię, obiekty rekreacyjne, urządzenia, roślinność, oznakowanie i czystość.

Na bezpieczeństwo osób ze szczególnymi potrzebami w ramach procedur przeciwpożarowych mają wpływ m.in.:

- Zapewnienie informacji o punktach pomocy przedmedycznej.
- Wyposażenie kas, punktów informacyjnych, schronisk w defibrylatory AED oraz odpowiednie przeszkolenie personelu.
- Możliwość posiadania małych defibrylatorów w pojazdach PP.
- Dostępność w miejscach obsługi turystów przedmiotów i urządzeń wspomagających OzN (wózek inwalidzki, kule, chodzik).
- Obecność w budynkach wielopiętrowych, które mają windy lub platformy, krzeseł lub mat ewakuacyjnych. Muszą być one dostępne na klatkach schodowych, na każdej kondygnacji budynku. Pracownicy powinni być przeszkoleni z obsługi tych urządzeń.
- Drożne drogi ewakuacyjne. Nie powinny być one zastawione przedmiotami lub obiektami. Takie przeszkody mogą być utrudnieniem dla osób z problemami z poruszaniem się, a także osób z niepełnosprawnością wzroku.
- Zamieszczone zarówno wysoko, jak i nisko oznakowania ewakuacyjne.
- Zwrócenie uwagi przez osoby prowadzące ewakuację na osoby o obniżonej sprawności, które mogą mieć trudności w pokonywaniu drzwi między pomieszczeniami. Dotyczy to zwłaszcza ciężkich drzwi dymoszczelnych i

przeciwpożarowych, które mają za zadanie zapobiec przedostawaniu się dymu i ognia do innych części budynku. Dzięki temu ludzie mają większe szanse na bezpieczne opuszczenie budynku i ewakuację. Wszystkie drzwi spełniające wymagane przepisami klasy odporności ogniowej i dymoszczelności powinny być automatycznie zamykane, tworząc ciągłą barierę przeciw dymowi. Jednocześnie należy zapewnić możliwość ręcznego otwierania drzwi służących do ewakuacji.

- Wyposażenie w sygnalizatory akustyczne, radiowęzły i dźwiękowe systemy ostrzegawcze.
- Regularne szkolenia dla pracowników PP z udzielania pierwszej pomocy.
- Regularne szkolenia pracowników z umiejętności ewakuacji OzN w sytuacji, gdy doznały one urazu. Czasami nie ma czasu albo możliwości, aby skorzystać z pomocy służb ratowniczych, dlatego ważne jest, aby pracownicy mieli odpowiednie umiejętności i wiedzę w zakresie udzielania pomocy poszkodowanym.
- Podanie osobom z niepełnosprawnością intelektualną i/lub osobom towarzyszącym przystępnych podstawowych informacji na temat potencjalnych sytuacji kryzysowych i awaryjnych w budynkach. Należy wskazać im wyjście ewakuacyjne oraz schody. Dodatkowo, istotne jest podanie numeru alarmowego. Opiekunowie/asystenci powinni posiadać podstawową wiedzę, która pozwoli im udzielić wsparcia informacyjnego, emocjonalnego i psychologicznego.
- Zachęcanie odwiedzających i pracowników PP do zainstalowania na swoim telefonie aplikacji „Ratunek”. Dotyczy to szczególnie PP na terenach górskich i na Mazurach, gdzie aplikacja jest obsługiwana.

Aplikacja „Ratunek” służy zapewnieniu bezpieczeństwa na szlakach. Jest powszechnie używana przez TOPR i GOPR w górach oraz przez ratowników wodnych na Mazurach. Jest rekomendowana przez górskie i wodne służby ratunkowe ze względu na swoją funkcjonalność i skuteczność. Jej pojawienie się znacząco poprawiło bezpieczeństwo turystów oraz skuteczność akcji ratunkowych i poszukiwawczych. Aplikacja ta uwzględnia oczekiwania OzN.

Funkcjonalności aplikacji „Ratunek”:

- Możliwość szybkiego wezwania pomocy.
- Lokalizacja poszkodowanego z dokładnością do kilku metrów.
- Możliwość zdalnego (telefonicznego) naprowadzenia zagubionej osoby na właściwy szlak.
- Komunikacja ze służbami ratowniczymi za pomocą SMS (opcja przydatna w sytuacji zanikającego zasięgu lub ryzyka rozładowania telefonu).
- „Książeczka medyczna”, która jest częścią aplikacji. Umożliwia personalizację wzywającego pomoc. Ważne, żeby osoby udające się na górskie wędrowki lub nad jeziora używały tej opcji. Powinny wpisać swoje dane i informacje, np. dane kontaktowe rodziny/opiekuna, zażywane leki, alergie, choroby przewlekłe i

niepełnosprawności. To ułatwienie i ważne informacje dla służb ratunkowych, które zwiększają szanse na skuteczną pomoc.

E. Zagadnienie 3.5. System ostrzegania o potencjalnym niebezpieczeństwie

Pobyt w obrębie obiektów terenowych PP może być niebezpieczny ze względu na zmienne warunki pogodowe. Osoby z ograniczeniami w mobilności i niepełnosprawnością wzroku są szczególnie narażone. Nawigacja i orientacja przy zlodowaciałych czy śliskich miejscach może być trudniejsza, zwłaszcza przy użyciu białej laski. Dlatego PP powinien opracować i wdrożyć system wczesnego ostrzegania turystów korzystających ze szlaków turystycznych, aby zapewnić im bezpieczeństwo. Osoby ze szczególnymi potrzebami powinny otrzymać alert ostrzegawczy od służb PP o zagrożeniach pogodowych.

Najprostszym rozwiązaniem dla PP jest pozostawianie informacji w punkcie obsługi lub kasie. Wymaga to zgody osoby ze szczególnymi potrzebami. Informacje powinny zawierać numer kontaktowy i cel wycieczki turysty. Należy pamiętać, że udostępnianie tych danych musi być zgodne z przepisami RODO⁸⁰.

Bardziej zaawansowanym rozwiązaniem jest aplikacja mobilna. Dzięki niej turysta może być wcześniej informowany o zagrożeniach, a służby PP mogą dokładnie zlokalizować go w terenie. Kluczowym elementem jest jednak dostęp do sygnału GPS i sieci telefonii komórkowej. Bez nich informacja będzie nieosiągalna, nawet jeśli jest dobrze przygotowana.

F. Zagadnienie 3.6. Wybrane usługi: gastronomia i zakwaterowanie

Gastronomia

Obiekty gastronomiczne są istotne w otoczeniu PP. Muszą spełniać liczne warunki architektoniczne i dbać o techniczne aspekty, takie jak obsługa ruchu turystycznego, dostępność informacji o menu czy stron internetowych. Coraz większą uwagę należy zwracać na alergeny w pożywieniu, nie tylko dla OzN. Z tego też względu zaleca się, aby karty dań zawierały informacje o alergenach w poszczególnych daniach.

Dostępność gastronomii zorganizowanej oznacza:

- Co najmniej jedną dostępną restaurację, kawiarnię lub bar w obrębie PP. Lokalizacja i liczba tych miejsc powinny zostać rozważone i zaplanowane z uwzględnieniem bliskości przyrody oraz potencjalnego zapotrzebowania turystów. Obiekty

---

⁸⁰ Ustawa z dnia 10 maja 2018 r. o ochronie danych osobowych (Dz. U. z 2019 r. 1781.).

gastronomiczne powinny starać się spełnić różne preferencje i ograniczenia kulinarne oraz dostosować ofertę do możliwości finansowych turystów.

- Udogodnienia ułatwiające wejście i wjazd z zewnątrz. Budynek obiektów gastronomicznych powinien umożliwiać korzystanie z nich zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz, na przykład w ogrodach.
- Meble zaprojektowane z myślą o użytkownikach poruszających się na wózkach. Na przykład lady, które znajdują się na różnych wysokościach. Maksymalna wysokość blatu wynosi 110 cm (blat wysoki), natomiast blat dostępny powinien znajdować się na wysokości około 90 cm (blat niski).
- Menu – restauracje powinny mieć menu z tekstem łatwym do czytania (ETR), w alfabecie Braille'a lub innych alternatywnych formatach. Menu powinno również oferować dodatkowe opcje dla osób z nietolerancją pokarmową, takich jak diabetyków, osób z nietolerancją glutenu, laktozy itp.
- Dostępne toalety – obiekt gastronomiczny powinien mieć co najmniej jedną toaletę dla OzN oraz przewijak dla dzieci. Całe wnętrze toalety, włącznie ze ścianami, powinno być regularnie monitorowane i utrzymywane w dobrym stanie sanitarnym.
- Obiekty gastronomiczne powinny być odpowiednio oznaczone, zgodnie z zastosowanym przez park systemem informowania i oznaczeń.
- Obsługa powinna być przyjazna i gotowa do pomocy osobom z niepełnosprawnościami lub specjalnymi potrzebami podczas posiłków lub korzystania z bufetu. Zaleca się dyskretne pytanie klientów, czy potrzebują pomocy, szczególnie jeśli niepełnosprawność klienta dotyczy ruchu, zwłaszcza rąk. Ważne jest zrozumienie, że osoba poruszająca się na wózku może nie być w stanie samodzielnie przetransportować zupy, herbaty czy soku do stolika. Istnieje ryzyko rozlania tych napojów, a nawet poparzenia. Pokrojenie produktów może również stanowić problem.

Zagadnienia odpowiedniego projektowania i wyposażania obiektów gastronomicznych zostały opisane w opracowaniu pt. „Poradnik dla sektora hotelarskiego i restauracyjnego poświęcony usługom świadczonym na rzecz niepełnosprawnych klientów”

https://firr.org.pl/wp-content/uploads/2018/04/ACAD_podrecznik.pdf.

Zakwaterowanie

Wypoczynek często wiąże się z koniecznością noclegu w okolicy atrakcji turystycznych i rekreacyjnych dla OzN i osób ze szczególnymi potrzebami. Miejsca noclegowe przeznaczone dla nich muszą spełniać wiele dodatkowych wymagań dotyczących dostępności. Aby prawidłowo zorganizować taki obiekt, należy spełnić wiele wymogów, nie tylko dotyczących pokoi gościnnych, ich organizacji, wyposażenia i układu przestrzennego. Poza kwestiami sanitarnymi, które zostały omówione w rozdziale 2.6., ważne są również inne czynniki:

- Usytuowanie przed budynkiem stanowiska postojowego dla OzN i jego oznaczenie.

- Wykonanie dojścia do drzwi głównych budynku i wejścia do niego.
- Wyposażenie i przeszkolenie personelu recepcji.
- Zagospodarowanie holi i ciągów komunikacji w budynku powinno być takie, aby nie utrudniać przemieszczania się. Trzeba zapewnić odpowiednie oświetlenie, niezależnie od pory dnia i nocy, oraz odpowiednią organizację i rozmieszczenie wyposażenia w pokojach, stołówkach, jadalniach i barach. Możliwość elastycznego dostosowania tych elementów do potrzeb i ograniczeń OzN, w tym możliwość ich przestawiania, jest również istotna.
- Zagospodarowanie toalet ogólnodostępnych i przeznaczenie ich dla osób z niepełnosprawnościami oraz szczególnymi potrzebami. A także utrzymywanie tych toalet w możliwie najlepszej czystości.
- Udostępnienie obiektów noclegowych i przestrzeni towarzyszących obiektom noclegowym. Mogą to być miejsca wewnątrz budynków, takie jak sale konferencyjne czy sale zabaw, a także miejsca odpoczynku na zewnątrz budynków.

Zagadnienie odpowiedniego projektowania i wyposażania obiektów noclegowych zostały opisane w opracowaniu pt. „Poradnik dla sektora hotelarskiego i restauracyjnego poświęcony usługom świadczonym na rzecz niepełnosprawnych klientów”
https://firr.org.pl/wp-content/uploads/2018/04/ACAD_podrecznik.pdf.

II.4 Obszar edukacyjno-społeczny

Obszar edukacyjno-społeczny ma na celu poprawę dostosowania edukacji do osób ze szczególnymi potrzebami. Standardy mają na celu zaspokajanie indywidualnych potrzeb uczniów i ich opiekunów. Ustawą o ochronie przyrody regulowane są również te kwestie⁸¹.

Odbiorcami oferty edukacyjnej mogą być potencjalnie wszyscy: dzieci w wieku przedszkolnym, dzieci i młodzież szkolna, studenci, dorośli w każdym wieku. Z oferty edukacyjnej mogą również skorzystać mieszkańcy gmin, grupy społeczne, członkowie stowarzyszeń przyrodniczych i turystycznych. Rodzaje działalności edukacyjnej w ramach edukacji przyrodniczej to między innymi wystawy, prezentacje, prelekcje, pogadanki,

---

⁸¹ Zgodnie z:

- art 103 ust 2 „Do zadań Służby Parku Narodowego należy:
  - (...) 2) informowanie i promocja w zakresie ochrony przyrody, w tym prowadzenie muzeum przyrodniczego, ośrodków informacji i edukacji oraz publikowanie materiałów informacyjnych i promocyjnych,
  - (...) 5) udostępnianie parku narodowego do celów naukowych, edukacyjnych, rekreacyjnych, turystycznych i sportowych”,
- art. 107 ust. 2 „Do zadań Służby Parków Krajobrazowych należy: (...) 6) prowadzenie edukacji przyrodniczej w szkołach i wśród miejscowego społeczeństwa, a także promowanie wartości przyrodniczych, historycznych, kulturowych i turystycznych parku krajobrazowego”.

wykłady, warsztaty, konkursy, pikniki oraz zajęcia terenowe (wycieczki piesze i rowerowe, rajdy). Oferta edukacyjna oraz narzędzia powinny być dostępne i użyteczne przez cały rok. Na przykład wartość edukacyjna makiet i modeli powinna być podobna zarówno latem, jak i zimą.

Poniższa charakterystyka określa ramy dostępności dla osób z różnym poziomem sprawności, jakie powinien spełniać obszar edukacyjno-społeczny. Szczegółowe dane znajdują się w „Matrycy diagnostycznej cz. II”.

Obszar edukacyjno-społeczny podzielony został na cztery zagadnienia:

- 4.1. Zwiedzanie
- 4.2. Wystawy i eksponaty
- 4.3. Zajęcia grupowe
- 4.4. Zajęcia terenowe

Poszczególne zagadnienia mają różną istotność dla różnych grup osób ze szczególnymi potrzebami:

Zagadnienie	Osoby z problemami w poruszaniu się	Osoby z problemami wzroku	Osoby z problemami słuchu	Osoby z niepełnosprawnością intelektualną, chorobami psychicznymi, zaburzeniami ze spektrum autyzmu	Osoby z małymi dziećmi, kobiet w ciąży i osób starszych
4.1 Zwiedzanie		✓	✓	✓	✓
4.2 Wystawy i eksponaty	✓	✓	✓	✓	✓
4.3 Zajęcia grupowe				✓	✓
4.4 Zajęcia terenowe	✓	✓	✓	✓	✓

A. Zagadnienie 4.1. Zwiedzanie

Każdy obiekt powinien mieć scenariusz na zwiedzanie zarówno samodzielne, jak i w grupie z przewodnikiem. Do najważniejszych aspektów zwiedzania obiektów edukacyjnych i ekspozycyjnych należą:

- przewodniki z opisową narracją (audiodeskrypcją),
- audioprzewodniki (również ze ścieżką dla dzieci i tekstem ETR),
- możliwość zwiedzania z przewodnikiem PJM (po wcześniejszym zgłoszeniu takiej potrzeby),
- wyposażenie obiektu w pętlę indukcyjną oraz przeszkolenie pracowników z jej obsługi,
- możliwość zwiedzania z przewodnikiem turystycznym z formą przekazu dostosowaną do różnych grup wiekowych oraz do osób z niepełnosprawnością intelektualną,
- aplikacja mobilna lub inne materiały cyfrowe aktywizujące osoby podczas zwiedzania (na przykład zagadki, legendy związane z ekspozycją).

B. Zagadnienie 4.2. Wystawy i eksponaty

Poznawanie świata przyrody i zapamiętywanie nowych treści jest najefektywniejsze, gdy używamy wielu zmysłów (nie tylko wzroku) i emocji.

Przykładowa dostępna wystawa

Do najważniejszych aspektów w zakresie wystaw i eksponatów w obiektach edukacyjnych i ekspozycyjnych należą:

- Zapewnienie jak największej liczby eksponatów, które można odbierać wieloma zmysłami np. dotykać, słuchać, wąchać, a nie tylko widzieć.
- Przestrzeń manewrowa frontalnie przed obiektem lub eksponatem powinna mieć wymiary minimum 90 x 90 cm, a najlepiej 150 × 150 cm.
- Jak największa liczba obiektów i eksponatów powinna być widoczna i możliwa do poznania ich za pomocą różnych zmysłów z pozycji siedzącej. Jeśli eksponaty będą widoczne i doświadczalne z tej pozycji, będą również dostępne dla dzieci i osób niskiego wzrostu. Dolna krawędź gablot powinna znajdować się na wysokości około 80 cm i umożliwiać podjazd wózkiem. Jednocześnie obiekty i eksponaty nigdy nie

powinny wisieć wyżej niż 120 cm nad podłogą (jeśli można ich dotknąć), aby umożliwić dotarcie do nich osobom poruszającym się na wózku lub dzieciom.

- Wszystkie informacje o charakterze ogólnym oraz edukacyjnym powinny być możliwe do przeczytania z poziomu osoby siedzącej na wózku.
- Szerokość przejścia w pomieszczeniach między elementami wyposażenia i eksponatami musi wynosić co najmniej 90 cm. Jeśli jest duże natężenie ruchu turystycznego lub organizowane są imprezy, szerokość ta powinna wynosić co najmniej 120 cm (z wyłączeniem drzwi).
- W pomieszczeniach z siedzeniami zamontowanymi na stałe powinny być wolne miejsca (przestrzeń) dla osób poruszających się na wózkach.
- Ciągi komunikacyjne, kierunek zwiedzania ekspozycji powinny być wyczuwalne dotykowo poprzez oznaczenia na podłodze (pasy prowadzące, pola uwagi, zmianę faktury podłoża).
- Opisy eksponatów powinny być przygotowane w alfabecie Braille'a lub w formie oddzielnych kart dawanych do ręki.
- Napisy przy eksponatach, opis ekspozycji powinny być przygotowane w języku dostosowanym do możliwości percepcyjnych odbiorcy, w druku powiększonym i kontrastowym, alfabecie Braille'a.
- Dla osób z dysfunkcją słuchu wszelkie informacje dźwiękowe powinny być dostępne w postaci tekstu opisowego i/lub w formie graficznej.
- Plany, mapy, rysunki, zdjęcia, schematy ilustracji powinny być dostosowane do percepcji osób niesłyszących (grafika, nieskomplikowane opisy) oraz osób z niepełnosprawnością wzrokową (tyflomapy, makiety).
- Wszelkie materiały edukacyjne i informacyjne powinny być przygotowane w tekście ETR, dostosowane do zasobów słownika PJM, przede wszystkim w formie elektronicznej, ewentualnie również drukowanej.
- W przestrzeni wystawowej w pewnych odstępach powinny znajdować się pojedyncze krzesła lub inne miejsca do siedzenia. Goście powinni mieć możliwość skorzystania z nich. Są one tym bardziej konieczne, im wystawa jest większa, a zwiedzanie dłużej trwa.
- Reprodukcje, repliki atrakcyjnych eksponatów i miniatury powinny być możliwe do poznania dotykiem.
- Makiety obiektów powinny być wykonane z mas piaskowcowych, a nie z miedzi czy brązu.

OzN powinny mieć dostęp do:

- Tyflografik roślin, zwierząt, a nawet albumów tyflograficznych z najciekawszymi obiektami lub elementami przyrodniczymi danego terenu i tyflomapy.
- Kopii i modeli obiektów bardzo małych w powiększeniu i bardzo dużych w pomniejszeniu. Ważne jest, aby każdy model zawierał elementy umożliwiające

osobie oglądającej dotykem znalezienie punktu odniesienia do innych znanych elementów lub obiektów.

- Filmów z audiodeskrypcją.
- Filmów z lektorem PJM.
- Filmów z napisami.

W obrębie obiektów z wystawami i eksponatami zaleca się zorganizowanie oddzielnych stref i pomieszczeń:

- Gdzie osoba z zaburzeniami ze spektrum autyzmu mogłaby się wyciszyć. Aby pomieszczenie spełniało tę funkcję, musi być ono pozbawione zbędnych ozdób, mebli, gadżetów, zabawek itp.
- Gdzie osoba poruszająca się na wózku mogłaby się swobodnie przebrać lub rodzice mogliby przewinąć małe dziecko (o ile w toalecie dla OzN nie ma takiego miejsca).
- Gdzie osoba mogłaby naładować swój telefon komórkowy pomagający w zwiedzaniu obiektu czy eksploracji terenu.
- Do stacjonarnych zabaw, miejsca do rysowania, stanowiska do eksperymentów oraz przestrzeń, w której można spokojnie zjeść przywieziony ze sobą prowiant.

C. Zagadnienie 4.3. Zajęcia grupowe

Zajęcia z przewodnikiem mają zawsze inną wartość niż zwiedzanie bez jego udziału.

Bezpośredni kontakt z ekspertem sprzyja poszerzaniu wiedzy. Do najważniejszych aspektów zajęć grupowych w obrębie obiektów edukacyjnych i ekspozycyjnych należą:

- Osoba prowadząca zajęcia grupowe – powinna być odpowiednio przeszkolona, wyrozumiała i empatyczna.
- Lekcje i warsztaty powinny być dostosowane do możliwości intelektualnych i psychofizycznych danej grupy OzN. Jeśli grupa zostanie zgłoszona wcześniej, warto dopytać o jej potrzeby dotyczące zwiedzania. Oznacza to, że powinny być przygotowane scenariusze zajęć dla grup z różnymi potrzebami.
- Lekcje i warsztaty powinny być dostosowane do różnych grup wiekowych. Dotyczy to zarówno dzieci, dorosłych, seniorów; zarówno amatorów, jak i znawców danego tematu.
- Posiadanie oferty specjalnej: powinna być możliwość zorganizowania imprez i warsztatów na zamówienie dla określonego odbiorcy lub grupy wiekowej. Są one przeznaczone również dla seniorów. Imprezy te mogą być stałe, cykliczne, okazjonalne.

D. Zagadnienie 4.4. Zajęcia terenowe

Zajęcia w terenie zawsze są atrakcyjną formą edukacji. Niosą one ze sobą większy ładunek emocjonalny niż zajęcia w budynku i pozwalają w praktyczny sposób doświadczyć

przekazywanych treści. Do najważniejszych elementów ułatwiających prowadzenie zajęć terenowych na terenie PP należą:

- Ścieżki dydaktyczne – mogą być zlokalizowane w dowolnym miejscu. Najlepiej jednak, gdy znajdują się w pobliżu siedziby dyrekcji lub ośrodków dydaktyczno-muzealnych PP. To pomaga w korzystaniu z urządzeń higieniczno-sanitarnych i dostępie do dodatkowych pomocy dydaktycznych.
- Wiaty edukacyjne i szlaki turystyczne zlokalizowane są w pobliżu ścieżki przyrodniczej.
- Informacje o obiektach edukacyjnych są jasne i czytelne. Pokazują możliwości techniczne dostępu do nich dla OzN, na przykład z trudnościami w poruszaniu się. Taka informacja zawsze powinna znajdować się na początku trasy oraz na stronie internetowej PP i prezentować treści o barierach zlokalizowanych w jej obrębie.
- Narzędzia do edukacji terenowej, takie jak gry terenowe, karty pracy i inne materiały drukowane służą do aktywizowania turystów podczas zwiedzania. Nie mają wersji cyfrowej. Powinny być dostosowane do możliwości percepcyjnych osób o szczególnych potrzebach.
- Organizacja różnego rodzaju zajęć, w trakcie których zdobywa się wielozmysłowe doświadczenia, na przykład „kąpiele leśne” lub zajęcia sensoryczne. Dają poczucie bliskości z przyrodą oraz pobudzają zmysły w łatwy, choć mało popularny sposób.

Tworząc ofertę zorganizowanego wypoczynku na terenie PP dla osób z niepełnosprawnościami i szczególnymi potrzebami należy pamiętać, że uczestnicy:

- Mogą mieć różne preferencje i potrzeby. Warto zadbać, aby w ofercie parku znalazły się różne propozycje wycieczek dla OzN po najciekawszych jego miejscach. Czego innego oczekują osoby niewidome, dla których ważna jest szczegółowa informacja o tym co widać, czuć, nawet pod nogami, opis panoramy miejsca, poznawanie dotykiem i profesjonalna asysta. A zupełnie czego innego potrzebują osoby na wózkach, dla których kluczową kwestią będzie odpowiednia dostępność architektoniczna szlaku. Propozycje takich tras najlepiej jest opracować wspólnie z organizacjami zajmującymi się pomocą OzN.
- Mogą chcieć wypoczywać w określonej grupie osób lub nawet samotnie. Ciekawe trasy mogą być inspiracją dla OzN do wędrówek w towarzystwie osobistych asystentów, wolontariuszy, rodziny i znajomych. Z drugiej strony każdy z nas czasem doświadcza potrzeby samotności, wyciszenia, pobycia samemu ze sobą. Nie możemy odbierać tego prawa OzN. Tym bardziej nie możemy pozbawiać prawa do decyzji o samodzielnym przejściu jakiegoś szlaku. Warto jednak zwrócić uwagę, aby OzN była świadoma ewentualnych utrudnień, czy zagrożeń. W trosce o swoje bezpieczeństwo powinna zgłosić planowaną trasę wycieczki oraz planowaną godzinę powrotu pracownikowi PP albo wpisać cel swojego wyjścia i planowaną godzinę powrotu do tzw. księgi wyjść.

- Każdy samotny turysta niezależnie od swojej sprawności powinien posiadać odpowiedni ekwipunek, zwłaszcza na szlakach górskich.
- Organizacja wycieczki wiąże się z dodatkowymi zadaniami i odpowiedzialnością za uczestników. Dlatego warto rozważyć współpracę w tym zakresie z podmiotami zewnętrznymi, NGO, biurem podróży specjalizującym się w ofertach dla OzN, kołami PTTK itp. Można również zatrudnić OzN, korzystając ze wsparcia PFRON w związku z zatrudnieniem pracownika z niepełnosprawnością. Taka osoba mogłaby koordynować i organizować różne działania dla OzN. Ciekawym pomysłem jest także utworzenie Spółdzielni Socjalnej, która zatrudniałaby OzN i ściśle współpracowałaby z parkiem. Spółdzielcy na pewno najlepiej rozumieliby potrzeby uczestników.

Organizując wycieczki samodzielnie i za pośrednictwem podmiotów współpracujących z PP należy pamiętać o tym, że:

- PP może mieć stałą cykliczną ofertę dla OzN, na przykład cotygodniowe wycieczki ciekawymi trasami, z przewodnikiem i asystentami. Może także organizować lub współorganizować trudniejsze wycieczki lub zajęcia okazjonalne, takie jak wyjścia do jaskini z instruktorami i wolontariuszami speleoklubu, czy wycieczki w bardziej wymagające miejsca w towarzystwie ratowników TOPR, GOPR. Może organizować również spływy kajakowe z ratownikami wodnymi oraz wycieczki na tandemach dla osób niewidomych, z wolontariuszami lub pracownikami NGO. Ważne jest, aby zadbać o odpowiednie wyposażenie takich zajęć w niezbędny sprzęt, na przykład kaski, latarki i kamizelki.
- Skutecznym sposobem na rekrutację uczestników zajęć i sprawną organizację takiej oferty jest nawiązanie stałej współpracy z ośrodkami i organizacjami zrzeszającymi OzN.
- Zorganizowanie zajęć wymaga, żeby wszyscy uczestnicy zapoznali się z regulaminem wycieczki oraz z zasadami podczas wędrówki. Ważne jest, aby uczestnicy podpisali oświadczenie, że zapoznali się z regulaminem i zasadami takich wycieczek.
- Warto zadbać o dodatkowe ubezpieczenie NNW uczestników. Dotyczy to zwłaszcza niestandardowych sytuacji, takich jak wyprawy na tandemach, wędrówki na nartach, spływy kajakowe.
- Ważne jest ubezpieczenie wolontariuszy i asystentów PP. Chodzi między innymi o ubezpieczenie od następstw nieszczęśliwych wypadków (NNW) oraz odpowiedzialności cywilnej (OC).
- Przed wyruszeniem na szlak górski organizator powinien zadbać o to, aby każdy z uczestników zainstalował aplikację „Ratunek”. Może to bardzo przyspieszyć ewentualną akcję poszukiwawczą w przypadku odłączenia się turysty od grupy, zabłądzenia lub problemów zdrowotnych.
- Organizator lub przewodnik, jeżeli pozwalają na to możliwości, powinien mieć przygotowaną alternatywną krótszą trasę powrotu na wypadek zmian warunków pogodowych i konieczności szybszego zejścia z trasy.

- Przydatnym rozwiązaniem jest przygotowanie nieobowiązkowej ankiety do wypełnienia przez uczestników wycieczki. Ankieta będzie uwzględniać przepisy RODO i będzie informować organizatora o zażywanych lekach, schorzeniach i ryzyku wystąpienia stanów chorobowych. Może to obejmować ataki padaczki, problemy cukrzycowe i inne choroby, które mogą mieć wpływ na przebieg wycieczki. Ta informacja pomoże udzielić właściwej pomocy w razie wypadku lub niepożądanego zdarzenia.
- Przed wyruszeniem na wędrowkę należy pamiętać o kilku rzeczach. Uczestnicy powinni mieć przy sobie niezbędne lekarstwa, wodę do picia i przekąski. Ważne, żeby posiadali odpowiednie buty i odzież. Tego rodzaju buty mogą również chronić przed ukąszeniem przez żmiję. Oprócz tego, uczestnicy wycieczki powinni mieć nakrycia głowy, szczególnie w upalne dni, oraz peleryny przeciwdeszczowe. Osoby idące pieszo powinny unikać noszenia toreb i reklamówek, zamiast tego lepiej jest korzystać z plecaków. Dzięki temu będą mieli wolne ręce, co dodatkowo ochroni ich przed potknięciami i nieoczekiwanymi upadkami.
- Jeśli jest to grupa przypadkowych osób, ważne jest oznaczyć uczestników w sposób ułatwiający ich identyfikację. Możemy to zrobić na przykład za pomocą jednakowych czapek, chustek lub identyfikatorów na smyczach.
- Przewodnik lub prowadzący grupę powinien wyróżniać się czymś szczególnym. Na przykład może nosić wyrazistą kurtkę lub czerwony polar. Może też mieć na sobie identyfikator.
- Zwiększenie bezpieczeństwa wymaga stałej kontroli liczby uczestników. Trzeba przeliczyć ich przed rozpoczęciem wędrowki, kontrolować ilość osób podczas marszu lub zajęć, a także dokonać przeliczenia po zakończeniu wycieczki.
- Jeśli jest taka potrzeba i jest to możliwe, organizator powinien zapewnić dodatkowych wolontariuszy lub asystentów. Muszą oni mieć wiedzę i doświadczenie w asyście osób z konkretnymi niepełnosprawnościami.
- Przed wyjściem, trasa wycieczki powinna być omówiona z uczestnikami. Bardzo ważne jest udzielenie jasnego instruktażu przed wyjściem i omówienie istotnych informacji, takich jak cel wycieczki, charakterystyka trasy, charakterystyka podłoża (ważne dla osób z niepełnosprawnością wzroku), trudności terenowe i przewidywany czas przejścia. Zasady poruszania się, niewyprzedzania prowadzącego grupę i zakazu pozostawiania za osobą zamykającą grupę powinny być również omówione. Warto pamiętać o tym, że grupa powinna iść razem, bez rozdzielania się. Na końcu grupy powinien iść „zamek” – osoba, która będzie zamykała grupę. Zamykający grupę powinien utrzymywać stały kontakt z prowadzącym. Jeśli grupa się rozciąga, „zamek” powinien sygnalizować potrzebę zatrzymania się. Najlepszym rozwiązaniem podczas marszu będzie ustawienie grupy, aby najmniej doświadczone osoby szły na przodzie i narzucały tempo.

Wycieczka grupowa po terenie PP

- Zamykający koniecznie powinien posiadać apteczkę, aby móc udzielić pomocy w przypadku urazów i skaleczeń. Dobrze mieć zapasową wodę. Zaleca się też posiadanie przenośnego defibrylatora.

Ciekawą ofertą będzie organizacja wycieczek z przewodnikiem i asystą. Taka opcja rewolucyjnie poprawi mobilność osób z niepełnosprawnością ruchową.

Tworzenie dostępnej **zimowej oferty** wymaga pomocy ekspertów i przewodników. W przypadku nart warto skorzystać z pomocy na przykład instruktorów narciarskich, klubów sportowych i organizacji zajmujących się aktywnościami zimowymi. Turystyka zimowa niesie ze sobą dodatkowe trudności. Jednakże, tworzy również niezwykle możliwości rozwoju oferty turystycznej PP.

Są miejsca, które są zbyt niebezpieczne zimą, aby tam organizować jakiegokolwiek zajęcia. Nie należy się jednak zniechęcać do tworzenia oferty turystyki zimowej. Tworząc zimową dostępność na terenie PP, można nie tylko zadbać o odpowiednie utrzymanie szlaków, ale również stworzyć możliwość wypożyczenia sprzętu opisanego w zagadnieniu 3.3.

III. Instrukcja przeprowadzenia samooceny w zakresie dostępności parku przyrodniczego dla osób ze szczególnymi potrzebami

Podstawowym narzędziem, które ma Państwu pomóc we wdrażaniu dostępności, są matryce diagnostyczne. Krótka instrukcja pozwoli Państwu lepiej przygotować się do zadań audytowych.

1. Przed audytem

W celu przygotowania się do przeprowadzenia audytu, należy utworzyć zespół ds. dostępności, który będzie składał się z co najmniej dwóch osób, włączając w to koordynatora. Zalecamy, aby formalnie powołać ten zespół poprzez zarządzenie lub decyzję dyrektora. W takim dokumencie należy określić zakres obowiązków członków zespołu. Należy się także spotkać i omówić harmonogram działań, czyli ustalić, kiedy i co będzie przez zespół oceniane. Podstawowym wyposażeniem zespołu będzie laptop lub inne urządzenie mobilne (lub wydrukowane matryce) oraz niezbędne narzędzia, takie jak taśma miernicza o długości przynajmniej 5 metrów, przyrząd do pomiaru nachylenia (inklinometr, pochylomierz lub poziomnica cyfrowa) oraz aparat fotograficzny (lub telefon z aparatem).

2. Wybór miejsca i sposób realizacji audytu

Matryce diagnostyczne zawierają wytyczne dotyczące dostępności w Państwa parku. Proponujemy postępować zgodnie ze „ścieżką turysty ze szczególnymi potrzebami”. Najpierw trzeba udać się na parking samochodowy i sprawdzić miejsca postojowe dla OzN (zgodnie z „Matrycą diagnostyczną cz. I”). Wszelkie uwagi dotyczące nieprawidłowości należy wpisać do matrycy. Następnie należy udać się na najbliższy przystanek autobusowy lub kolejowy. Trzeba ocenić, czy turysta ma możliwość dotarcia do parku niskopodłogowym autobusem lub dostosowanym transportem kolejowym. Trzeba sprawdzić, czy przystanki i dojście do nich są pozbawione barier, a informacja na nich jest aktualna i czytelna.

W dalszej kolejności należy zweryfikować miejsce wejścia do parku (do udostępnionego obiektu kubaturowego i terenowego). Należy sprawdzić, czy miejsce informacyjne i/lub punktu informacyjny oraz jego otoczenie jest dostosowane. Należy zwrócić uwagę również na to, czy w bliskiej odległości od wejścia/wyjścia znajduje się dostosowana toaleta dla OzN.

Czynności audytowe powinny być podzielone na kilka części. Pierwszą z nich jest kontrola dostępności budynków i terenów przylegających. Kolejnym elementem jest kontrola szlaków pieszych. W przypadku strony internetowej PP, zespół powinien zarekomendować przeprowadzenie audytu dostępności przez zewnętrzną firmę specjalizującą się w audytach zgodności ze standardem WCAG 2.1.

Audyt budynków należy rozpocząć od strefy wejścia/wyjścia. Następnie sprawdzić piwnicę (poziom „- 1”), parter i kolejne kondygnacje. Każda matryca musi być wypełniona dokładnie, aby wiedzieć, jakiego budynku i której kondygnacji dotyczy. Opisy problemów powinny być szczegółowe, aby później w dokumentacji móc znaleźć informacje, czego dotyczył problem. Warto wykonać dokumentację fotograficzną, która będzie bardzo pomocna w tym przypadku.

Pamiętajmy, aby za każdym razem, gdy rozpoczynamy czynności sprawdzające, przechodzić punkt po punkcie w matrycy diagnostycznej. Dzięki temu nie pominiemy istotnych elementów dostępności.

3. Wybór dostępnej trasy turystycznej

Dostępność w parku nie musi obejmować wszystkich tras turystycznych – szlaków pieszych. Warto zorganizować spotkanie dyrekcji parku z zespołem ds. dostępności i przeanalizować, która z tras jest aktualnie dostępna dla osób ze szczególnymi potrzebami. Trasa powinna być atrakcyjna krajobrazowo, aby osoby odwiedzające mogły poznać przyrodnicze walory parku. Następnie należy sprawdzić dostępność wybranej trasy, z uwzględnieniem wytycznych zawartych w „Matrycy diagnostycznej cz. II”.

4. Macierz barier i utrudnień

Gdy skończycie Państwo audyt dostępności, stwórcie zestawienie zdiagnozowanych barier i utrudnień. To zestawienie będzie macierzą barier i utrudnień. Wyznaczcie sposób usunięcia danej bariery, osobę odpowiedzialną za zadanie, ustalcie horyzont czasowy i koszty. Warto podkreślić, że nie wszystkie bariery i utrudnienia wymagają dodatkowych nakładów finansowych. Na przykład, usunięcie mebli i przedmiotów z korytarzy w budynku nie jest kosztowne, ale zapewnia wygodę i bezpieczeństwo dla osób z dysfunkcją wzroku lub poruszających się na wózku.

Wzór macierzy (kosztowej) barier i utrudnień.

A Kategoria dostępności	B Bariera / utrudnienie	D Sposób zniesienia bariery / utrudnienia	E Osoba odpowiedzialna za monitoring działania	F Szacowany okres realizacji (od MM.RRRR do MM.RRRR)		G Wartość planowanego do realizacji zadania (PLN)			J Dokumenty potwierdzające realizację zadania (np. protokół odbioru, zaświadczenie o odbyciu szkolenia)
				od	do	kwota brutto	kwota netto	VAT	
Komponent architektoniczny									
					Suma	0,00	0,00	0,00	
Komponent cyfrowy									
					Suma	0,00	0,00	0,00	
Komponent komunikacyjno - informacyjny									
					Suma	0,00	0,00	0,00	
Komponent organizacyjny									
					Suma	0,00	0,00	0,00	
					Razem	0,00	0,00	0,00	#NAZWA?

5. Dostępność dla wszystkich

W trakcie prac mogą Państwo zastanawiać, dlaczego wprowadzamy te zmiany i udogodnienia, skoro nie mamy pracowników z niepełnosprawnościami. Odpowiedź jest prosta – dostępność dotyczy wszystkich, zarówno klientów, jak i pracowników. Warto pamiętać, że każdy (bez wyjątku) może na pewnym etapie życia stać się osobą ze szczególnymi potrzebami (czasowo lub trwale) i potrzebować szczególnego wsparcia. Powodem może być na przykład choroba lub nieszczęśliwy wypadek.

6. Matryce diagnostyczne

Matryce składają się z trzech kolumn:

Przedmiot poddany audytowi dostępności	Ocena obecnego stanu	Uwagi np. sposób likwidacji bariery
	☐ Tak ☐ Nie ☐ Nie dotyczy	

Kolumna druga oferuje trzy opcje: TAK, NIE, NIE DOTYCZY. Wielokrotnie podczas audytu spotkacie się Państwo z dylematem, którą pozycję zaznaczyć. W takich przypadkach zalecamy sporządzanie notatek oraz robienie dokumentacji zdjęciowej. Dużo łatwiej będzie Państwu, gdy zespół ds. dostępności spotka się i omówi dany problem. Wiele problemów, z jakimi się Państwo spotkacie podczas czynności audytowych, wcale nie będzie prostych do rozwiązania. Wystąpią pewne uwarunkowania, które będą wymagały podejmowania

niełatwych decyzji. Dlatego tak ważne jest, aby Państwa praca odbywała się w sposób zespołowy. Kiedy będziecie się Państwo zastanawiać, czy i jak rozwiązać problem ze zidentyfikowaną barierą, możecie skontaktować się z organizacją pozarządową wspierającą OzN lub innymi zainteresowanymi podmiotami zewnętrznymi. Oni najlepiej będą wiedzieć, jak zapewnić dostępność osobom, które tego potrzebują.

7. Monitorowanie działalności

Monitorowanie dostępności PP wymaga sprawdzania, jak jest ona realizowana w praktyce. Należy to robić systematycznie. Odstępy czasowe należy ustalić samodzielnie. Można rozważyć stworzenie odrębnej procedury dla tego procesu.

Szczegółowość i częstotliwość sprawdzenia zależą od konkretnego rozwiązania, potencjalnej awaryjności i podatności na modyfikacje w związku z warunkami atmosferycznymi.

W przypadku obiektów terenowych i urzędzeń obsługi ruchu turystycznego warto sprawdzić ich stan po wystąpieniu ekstremalnych warunków pogodowych oraz regularnie, minimum raz w miesiącu. W przypadku obiektów kubaturowych, jak platformy przy schodach, zaleca się sprawdzanie ich sprawności co najmniej raz w miesiącu. Niektóre procedury mogą być sprawdzane rzadziej, ale przynajmniej raz w miesiącu warto sprawdzić dostępność tłumacza języka migowego i widoczność oznaczeń kontrastowych.

Zakończenie

Dostępność jest ważna dla każdego: zarówno dla matki z dzieckiem, jak i dla osoby starszej. Chodzi o to, żeby jak najwięcej osób mogło korzystać z produktów, usług i przestrzeni. Zapewnienie dostępności wymaga analizy, refleksji i uważności.

Dostępność PP to proces, nie jednorazowe działanie. Powinna być wprowadzana stale, w czterech obszarach: **organizacyjnym, architektonicznym, technicznym i edukacyjno-społecznym**. Aby skutecznie i systematycznie ją wdrażać, trzeba pamiętać o kilku podstawowych krokach.

Zacznij od harmonogramu.

Opracuj długoterminową wizję dostępności i jej krótkoterminowe cele, w tym wskaźniki do monitorowania postępów. Przygotuj harmonogram działań – to najlepsze rozwiązanie, aby sukcesywnie wdrażać i monitorować dostępność.

Pamiętaj o środkach finansowych.

Zapewnienie dostępności wymaga posiadania odpowiednich zasobów. Istnieją dwie kategorie działań, które możemy podjąć, aby niwelować bariery i utrudnienia – te, które nie wymagają dodatkowych kosztów (bezkosztowe) oraz te, które są związane z poniesieniem wydatków (kosztowe). Koordynator ds. dostępności powinien zaplanować wydatki w budżecie jednostki, uwzględniając możliwość pozyskiwania dodatkowych środków lub grantów na pokonywanie barier oraz wprowadzanie dostępności.

Zadbaj o przeszkolenie personelu.

Zapewnij szkolenia pracownikom na temat niepełnosprawności i sposobów wspierania turystów ze szczególnymi potrzebami. Szkolenia mają na celu podniesienie kompetencji kadry i tworzenie środowiska pełnego szacunku. Przypominaj pracownikom, że ich stosunek do OzN jest kluczowy w tworzeniu przyjaznego i włączającego społecznie środowiska dla turystów.

Współpracuj na rzecz dostępności.

Współpracuj z firmami, NGO i instytucjami publicznymi w obszarach, gdzie są luki w dostępności, wiedzy i doświadczeniu. Współpracuj z partnerami parku, aby zapewnić pełną dostępność dla turystów ze szczególnymi potrzebami. Przeprowadź badania wśród turystów z niepełnosprawnościami, jeśli to możliwe, aby uniknąć błędnych założeń dotyczących dostępności. Zaspokojenie potrzeb turystów w zakresie dostępności podczas całej podróży to podstawa.

Oferta parku zawsze powinna uwzględniać osoby ze szczególnymi potrzebami.

Zaoferuj produkty, usługi i udogodnienia turystyczne bez barier dostępności dla osób z różnego rodzaju ograniczeniami. Mogą to być ograniczenia fizyczne, poznawcze, intelektualne lub sensoryczne. Powinno to być standardem, jeśli tylko jest to możliwe.

Zadbaj o rzetelną informację.

Dostarczaj jasne, szczegółowe i dokładne informacje turystom z niepełnosprawnościami. Udostępniaj te informacje w spójny sposób w całej instytucji. Pamiętaj, że prawidłowa informacja powinna być zawsze dostępna cyfrowo. Rozwijaj usługi online, które są zgodne ze standardami dostępności cyfrowej. Stosuj się do wymagań określonych w ustawie dostępności cyfrowej. Dzięki temu turyści niepełnosprawni będą mogli przeglądać usługi, dokonywać i modyfikować rezerwacje oraz łatwo skontaktować się z parkiem.

Jeśli wykonasz sześć wyżej wymienionych kroków, wówczas dostępność na stałe zagości w Twoim Parku.

Pamiętaj, dostępność to również empatia dla innych. Zachęcaj współpracowników do bycia otwartymi na potrzeby turystów.

Bądź konsekwentny w działaniach. Wdrażanie dostępności to proces, który należy starannie zaplanować i sukcesywnie realizować.

Nie poddawaj się. Gdy napotkasz problemy i brak zrozumienia dla swoich działań, użyj przykładów. W ten sposób zostaniesz lepiej zrozumiany.

Pamiętaj, wdrażając dostępność, pomagasz wszystkim, w tym również sobie – a to przecież najważniejsze!

Załącznik 1 Matryca diagnostyczna cz. I

Matryca dostępna w formie oddzielnego załącznika.

Załącznik 2 Matryca diagnostyczna cz. II

Matryca dostępna w formie oddzielnego załącznika.